MAJOLICATEGELS in het MAS - MUSEUM AAN DE STROOM

DEEL II - ORNAMENTAAL DECOR

Studierapport

Frans Caignie - 2016 - versie 3

INHOUDSTAFEL

Inleiding 3

II. 1. geometrisch decor met arabesken 4
- AV.7663 - A-vorm met arabesken 5
- AV.7661 - vijfhoeken rond achthoek of cirkel 7
- AV.7662 - zeshoeken met arabesken 10
- AV.7660 - ster-kruis met arabesken 12

II. 2. tegeltapijt met geometrisch decor 15
- AV.7669 - cirkelbandtegel 15
- AV.7664 - diagonaaltegel 16
- AV.7670 - meandertegel 18

II. 3. tegeltapijt met arabesken 22
- AV. 7665, AV.7666 - Pellegrin-decor 22

II. 4. achtkant in Herkenrode-stijl 24
- AV.1997.002 24

II. 5. leeuwenkoptegels 27
- AV.1937.013.4-9, .5-9, .9-9 27
- AV.7675 32

II. 6. vlakvormend decor 34
- AV.7677 - cirkelbandsegmenten 34
- AV.7673, AV.7674 - gevlochten ringen 38
- AV.7667 - feronnerie ornament 41
- AV.7668 - rankenornament op blauw 43
- AV.7671 - bladornamenten 45
- AV.7678 - bloemen in ringen met lelies 49
- AV.7672 - feronnerie & bladornamenten 52

herkomst 54
- van het Saulustableau 54
- van de majolicategels 62

samenvatting en beschouwingen 68

literatuur 70

Inleiding

In het eerste deel van het studierapport betreffende de majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis werd een reeks tegels bestudeerd waarvan het decor uitwijst dat het randtegels van tegeltableaus zijn. Er werd gezocht naar samenhang tussen de tegels onderling en naar het aantal tableaus waartoe deze verschillende decors kunnen behoord hebben. De studie bepaalt hun aantal op 18 verschillende tableaus, elk variërend van 16 tot mogelijk meer dan 100 tegels.

Dit tweede deel heeft tot doel een inventaris op te stellen van de majolicategels met ornamentaal decor uit de MAS|collectie Vleeshuis en die voor zowel kunstminnaar als vakspecialist te ontsluiten. De voorstellingen zijn zeer divers zodat een opdeling in groepen zich opdringt.

Vooreerst is er een aantal tegels met geometrische figuren, versierd met arabesken, waarvan we meerdere exemplaren nodig hebben om het hele decoratief schema onder ogen te brengen. Het aantal benodigde tegels hangt af van de complexiteit van de voorgestelde geometrische figuren of fracties ervan: driehoeken, vijfhoeken, zeshoeken, achthoeken, veelhoeken, maar ook cirkels en cirkelsegmenten. Minimum vier, maar vaak ook zes, negen of zestien tegels zijn nodig om het volledig beeld te construeren. Voor elke tegel wordt getracht, door het dupliceren of samenleggen van het betrokken decor, een idee te geven hoe een vloer met dat specifiek decor er kan uitgezien hebben.

In afzonderlijke hoofdstukken worden de tegels besproken die deel uitmaken van een "tegeltapijt" dat - de term verwijst ernaar - meestal bestaat uit vloertegels. Algemeen wordt aanvaard dat vloertegels rechte randen hebben en uiteraard aan de dikke kant zijn, terwijl de randen van wandtegels taps zijn gesneden.

Vervolgens worden tegels van het Herkenrodetype en de leeuwenkoptegels besproken.

Rest dan nog een aantal tegels met ornamentaal decor die vlakvormend zijn maar niet in de vorige groepen kunnen ondergebracht worden.

Heel wat van de hierna besproken tegels werden nooit eerder gepubliceerd of afgebeeld. Het valt op hoe in het verleden enkel topstukken - en dan steeds weer dezelfde - naar buiten gebracht werden. De tentoonstelling in het Fries Museum te Leeuwarden in 1971/72 bijvoorbeeld - die dan toch de titel "antwerps plateel" voerde - betrok slechts zeven majolicategels uit museum Vleeshuis; slechts twee ervan horen tot de groepen behandeld in dit deel en twee zijn huisnaamplaten uit het hiernavolgend deel III (Korf & Hijmersma 1971). Dichter bij huis scoorde de tentoonstelling "van Antwerps plateel tot delftse keramiek" wel iets beter. Van de 34 geëxposeerde loten majolicategels waren er 16 afkomstig uit museum Vleeshuis (Cat. Sterckshof 1962). Het is dan wachten tot 2002 wanneer in het boek "Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft" een ruimer aanbod tegels uit het museum wordt gebracht, het overgrote deel helaas nog enkel in zwart-wit (Dumortier 2002).

Voor elke tegel of tegelgroep wordt het decor uitvoerig beschreven, met vermelding van alle kenmerken van scherf en glazuur die met het blote oog kunnen waargenomen worden. Alle tegels, zowel topstukken als minder gave exemplaren, worden afgebeeld.
Bijzondere aandacht gaat uit naar de herkomst van deze tegels. Het onderzoek hiernaar is ver gevorderd, maar niet alle vragen zijn opgelost.

Inhoud

II. 1. geometrisch decor met arabesken

Op een aantal tegels uit de MAS|collectie Vleeshuis is het decor opgedeeld in geometrische vakken of delen ervan. De eigenlijke vorm van alle figuren en het totale beeld, komen pas tot uiting wanneer meerdere tegels van het betrokken decor bij elkaar worden aangesloten. Het beeld dat dan tevoorschijn komt is soms heel verrassend en allerminst verwacht. Om deze reden wordt bij de bespreking van elk tegeldecor telkens een blokje van vier tegels geconstrueerd, en indien mogelijk een veld van meerdere tegels. Het merendeel van deze tegels zijn 'pièces uniques'; daardoor dient de constructie gemaakt door kopiëren en draaien of spiegelen van de tegel zelf. Een constructie met negen of zestien tegels is soms nodig om alle elementen van het decor weer te geven, wat tezelfdertijd een idee geeft hoe een vloer of wand met dit type tegel er kan uitgezien hebben. We zien hoofdzakelijk zeshoeken - gelijkzijdig of niet - vijfhoeken, driehoeken, achthoeken en een enkele keer een cirkelvorm.

De geometrische figuren worden afgebakend door een dubbele trek, al of niet ingekleurd met blauw. Bij een blauwe invulling kan er nog een extra trek omheen de vorm zijn aangebracht. De aldus uitgetekende geometrische figuren worden van elkaar gescheiden door brede witte stroken die, over een groot vlak gezien, afgelijnde banen vormen die zowel horizontaal als schuin het tegelvlak doorkruisen.

De ruimte binnen de geometrische figuren wordt ingevuld met *arabesken*.
Arabeske is de algemene term voor mohammedaanse ornamenten die tot volle ontwikkeling kwamen in de loop van de 12de eeuw. Twee zienswijzen bestaan: de arabesk die hoofdzakelijk geometrisch beschouwd wordt en de *florale arabesk* die we typisch op Antwerpse tegeldecors ontmoeten. Het zijn uiterst gestileerde florale motieven op gebogen lijnen die elkaar kruisen. Ze spreiden een bladerenwereld tentoon die geen enkele band meer heeft met de werkelijkheid. Het motief zou afgeleid zijn van de wijnstok wiens bladeren en ranken zich op een natuurlijke wijze ineenstrengelen. De symmetrische herhaling van de patronen biedt een geschikte invulling voor geometrische ruimtes.
In de 16de eeuw kent de arabeske een ruime toepassing in kunstnijverheden als zilverwerk, lederwerk en houtsnijwerk, in Antwerpen in het bijzonder op majolicategels. Door de mogelijkheden die het schilderen van kleuren met metaaloxides biedt, zijn de bladeren zeer kleurrijk weergegeven: bruin, blauw, geel en groen, de typische kleuren van het Antwerps majolicapallet (Roux 2007, 35-38).

Inspiratiebron is zeker het werk van Francisque Pellegrin *La Fleur de la Science de Pourtraicture. Patrons de Broderie Facon arabicque et ytalique*, uitgegeven in Parijs in 1530.

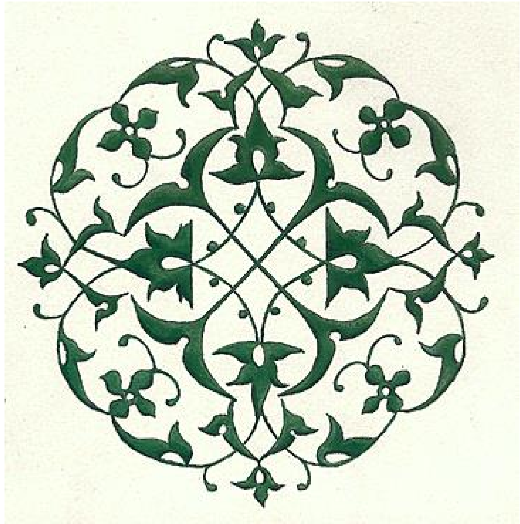

Francisque Pellegrin, 1530, arabesken, detail uit folio viii.

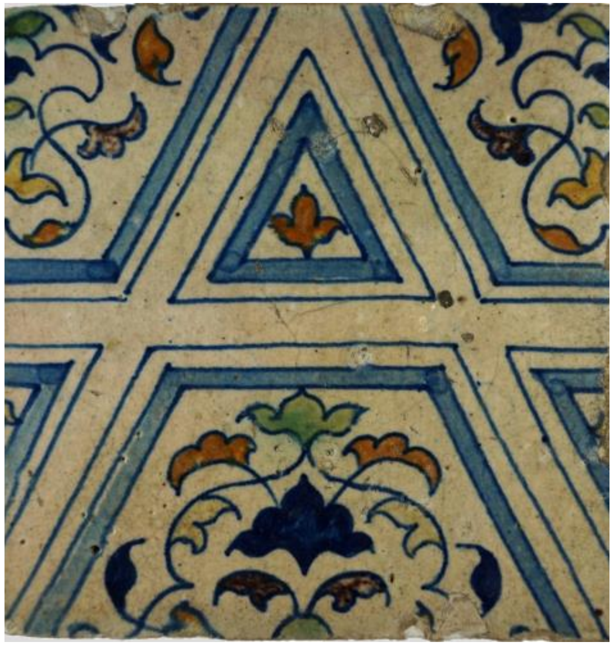

AV.7663 - A-vorm met arabeskenornament

Behalve het driehoekje gevuld met een bruin palmet-vormig blaadje is, op basis van deze enkelvoudige tegel, de vorm van alle overige figuren niet op te maken. Vier tegels volstaan om het hele decor voor te stellen.

Het hele beeld wordt gevormd door smalle, zeer puntige ruitvormen die verticaal in drie delen verdeeld zijn: kleine driehoeken in de punten onder en boven en een gelijkzijdige zeshoek in het middenvak (constructie A). Deze vakken worden afgebakend door een blauwe zoom, waarrond nog een fijne blauwe trek; ze worden van elkaar gescheiden door een brede witte band. In een groter vlak vormen dit blauwomlijnde banen die horizontaal en kruisgewijs het tegelvlak doorsnijden.

A

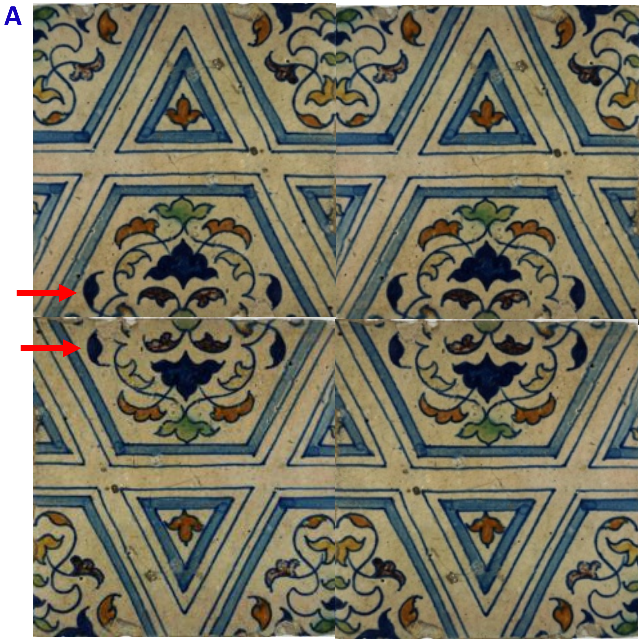

B

Het geometrisch schema van de tegel is zeer spitsvondig, in die zin dat aan weerszijden van de halve zeshoek een half driehoekje (x) is aangebracht dat deel uitmaakt van de ruit die aanleunt op een niveau hoger of lager. Idem dito voor de kwartzeshoeken (y) in beide bovenhoeken. Merken we op dat de ornamentatie in de nieuw gevormde zeshoek van constructie B verschillend is van die in constructie A. Dat de zeshoek in constructie B niet gelijkzijdig is, komt hoofdzakelijk door het breedteverschil van 1,3 mm t.o.v.. de tegelhoogte (zie tegelkenmerken hierna).

De zeshoeken bevatten een symmetrisch en spiegel-beeldig opgebouwd arabeskendecor met groene, bruine en felblauwe blaadjes; kommavormige blaadjes zijn gehecht aan twijgjes. Ze zijn zeer fijn en verzorgd getekend en geschilderd.

De symmetrie die tot stand komt bij het samen leggen van vier tegels, met name de blauwe kommavormige blaadjes in constructie A en dito bruine blaadjes in constructie B - die telkens zoals verwacht van elkaar wegdraaien - maar ook de aansluiting van het in rood omcirkelde blauwe blaadje in constructie B, tonen aan dat de vloer enkel met dit ene decor kan samengesteld worden. Mits 180° draaien, sluiten de tegels perfect op elkaar aan. Er is dus geen tweede versie van het decor nodig, wat bij enkele van de hierna bestudeerde tegeldecors wel het geval zal blijken.

inv. nr.:	AV.7663
naam:	A-vorm met arabesken
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	133,9 mm 135,2 mm 18,5 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HLO-HRB: 125,4 mm
kwaliteit:	zeer goed
vorm randen:	taps
scherf:	hard
tegelvlak hol/bol:	-
gewicht:	546 gram
productie-periode:	ca. 1540
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend verworven: 20 juli 1962
aantal exemplaren gekend:	uniek exemplaar

Ziet men in constructie A smalle puntvormige ruitvormen ontstaan, in constructie B roept de zeshoek met zijn zes aanliggende driehoekjes het beeld op van een grote ster.

In de opstelling hiernaast wordt ook duidelijk waarom de grote driehoeksvorm in de bovenste tegelhelft stomp is afgesneden. Hierdoor kunnen met name de witte banen aansluiten op die van de bovenliggende tegel, waardoor ze op de tegelrand elkaar zonder onderbreking in een X-vorm kunnen kruisen.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 594
cat. nr. 22.A 43
Tegel met veelkleurige moresken in A-vormig fragment van een stervormig motief. Kleuren: blauw, oranje, groen, geel en mangaan.
Omstreeks 1540. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 33-34, afb. 14: voegt vier tegels samen in een schema zoals constructie B hiervoor;
… de teekening is symetrisch enkel aan beide zijden van de vertikale middellijn, waar het motief wordt geplaatst beurtelings eene rij in vorm van A, en eene rij in vorm van ∀; de bekomen teekening vormt groote ruiten.
Dumortier 2002, 190, cat. nr. 38.

Inhoud

AV.7661 - vijfhoeken rond achthoek of cirkel

Deze tegel is erg beschadigd. Aan de rand rechts en de hoek rechtsonder is de schade mogelijk ontstaan tijdens het ontmantelen van de tegelpartij waartoe hij behoorde. Aan de rand links is een 17-tal mm afgehakt. Het is daarom moeilijk om er een fraai ogende constructie mee te maken, maar voldoende om zich een beeld te vormen van het hele patroon. De hoogte van ruim 138 mm en de dikte van bijna 21 mm wijzen op een vloertegel, niettegenstaande de randen vrij taps lijken.

Het decor toont twee puntige vijfhoeken, een kwart-achthoek en een kwartcirkel. Deze elementen geven aan dat het volledige decor zal bestaan uit vijfhoeken die zich afwisselend scharen rond een cirkel en rond een achthoek.

A

B

De geometrische figuren zijn gevormd door een blauw ingekleurde strook die gevat is in een extra blauwe trek. Ook hier worden ze van elkaar gescheiden door brede witte banen.

Vier tegels volstaan niet om het hele decor weer te geven. In constructie A vormen vier tegels een schema met vijfhoeken geplaatst rondom een achthoek, één aan elke zijde van de achthoek. In constructie B wentelen acht vijfhoeken omheen een centraal geplaatste cirkel.

De vijfhoeken zijn versierd met een verticale constructie van piramidevormige blaadjes in bruin, geel en mangaan, die verbonden zijn met twijgjes waaraan bruine en lichtblauwe blaadjes zijn gehecht. Ook de felblauwe kommavormige blaadjes zijn aanwezig.
Ongeveer hetzelfde schema, met slechts twee blaadjes, vult de kwartachthoek. Het iets bredere gele blaadje vormt met de aangesloten tegels een mooie gelobde krans waarbinnen een stervormige lijn-structuur ontstaat.
De ornamentatie binnen de cirkel van constructie B is wegens de schade in die tegelhoek moeilijk te lezen, maar lijkt ongeveer dezelfde gelobde vorm te hebben als die in de achthoek.

C

Door toevoeging van een rij bovenaan constructie A en nog een rechts ervan komen beide patronen tevoorschijn (constructie C). Opvallend - en niet verwacht - is de kleine ruitvorm die hierbij tot stand komt, geprangd tussen vier uitgerekte vijfhoeken. Op het eerste zicht zonder invulling, die we hier nochtans verwachten. Onze verwachting wordt wel degelijk ingelost door het bladpuntje dat we ontwaren in de hoek rechts boven van de uitvergrote afbeelding op voorgaande pagina.

Slechts één enkel ander exemplaar met dit decor werd tot nu toe aangetroffen, met name een halve tegel in de collectie van Museum of London. Dit fragment werd gevonden in Scotswood Street, Islington, Londen en is waarschijnlijk afkomstig van Newcastle House aldaar, dat gebouwd werd op de ruïnes van St Mary Cleckenwell nunnery. Het wordt door Betts & Weinstein als Vlaams, Antwerps getypeerd en ca. 1550 gedateerd (Betts & Weinstein 2010, 96-97, Fig. 30).

Museum of London, ? x 129 X 20 mm, Inv. SCT87 [174] <34>

De schikking van de geometrische figuren - puntige vijfhoek en kwartcirkel - stemt volledig overeen met het exemplaar uit de MAS|collectie Vleeshuis. De vormen van de ornamenten in de vijfhoek daarentegen zijn slordig getekend en ingekleurd en de kleuren stemmen niet overeen. De invulling van de kwartcirkel wijkt af van het Antwerps exemplaar. Voldoende argumenten om de productie niet toe te wijzen aan eenzelfde Antwerps atelier. In de hypothese dat het Antwerps exemplaar een product is uit het atelier Den Salm, kunnen we indenken dat het Scotswood Street fragment gemaakt is door Joris Andries in Londen op basis van het schema dat hij heeft meegenomen uit het ouderlijk atelier.

inv. nr.:	AV.7661
naam:	vijfhoeken rond achthoek of cirkel
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	126,5 mm 138,2 mm 20,7 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	• HLO-HRB: 129,3 mm • in HRB: 31 mm uit de hoek
kwaliteit:	• matig • oppervlakte- en rand-schade • rand L afgehakt ± 17 mm
vorm randen:	taps
scherf:	hard
tegelvlak hol/bol:	-
gewicht:	615 gram
productie-periode:	ca. 1540
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend aankoop 1955
aantal exemplaren gekend:	1) MAS|collectie Vleeshuis (2) Museum of London (fragment)

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 592

cat. nr. 22.A 41

Tegel versierd met veelkleurige moresken in uitgerekte vijfhoeken: stijl van de bevloering van Herkenrode.

Kleuren: blauw, oranje, geel, groen en mangaan. Omstreeks 1540.

H. 13,8 cm. B. 13 cm [sic]

Van Herck 1941, 31, afb. 5: voegt vier tegels samen (kunstmatig bijgesneden) in een schema zoals constructie A hiervoor.

Dumortier 2002, 189, cat. nr. 35.

Nota. Het paars blaadje aan de korte zijde van de vijfhoek, samen met het gele blaadje en de inkapselende bruine blaadjes vertonen grote gelijkenis met het decor op kleine driehoektegeltjes aangetroffen in bijvoorbeeld Ten Duinen (Caignie 2006, 244-246, fig. H12) en Zottegem (Caignie 2003, 14, afb. 15). Zelfs de twee kommavormige blauwe blaadjes verschijnen heel even. In de stompe hoek van de kwartachtkant staat een identieke configuratie. Deze driehoektegeltjes bestaan zowel polychroom als monochroom.

Egmontkasteel Zottegem, inv. ZO-94-09.

Inhoud

AV.7662 - zeshoeken met arabesken

In het midden van deze tegel is een afgeplatte zeshoek geplaatst - de vorm van een Herkenrode zeshoektegel - afgebakend door een smalle witte strook zonder extra trek. De tegelranden boven en onder snijden een tweede en derde zeshoek horizontaal middendoor.
Wanneer twee tegels naast elkaar worden gelegd, komen als tweede figuur vierkanten tevoorschijn (constructie A).
Aan de bovenrand van de tegel werd ca. 15 mm afgehakt, waardoor het decor van de halve zeshoek bovenaan constructie B niet kan worden aangesloten op het decor onderaan constructie A. De rode lijnen, getekend tussen beide constructies, vervolledigen de ontbrekende strook.

De centrale zeshoek is gevuld met twee symmetrisch geplaatste palmetvormige bladeren in het bruin, een bolle en een uitgerekte vorm. Vier felblauwe bladeren gehecht aan twijgjes verbinden, via een krul in het midden, beide scherpe hoeken van de zeshoek met elkaar.

Het arabeskendecor in de halve zeshoek onderaan de tegel verschilt van dat in de centrale zeshoek.
De vraag is of het arabeskenschema op het afgehakte deel bovenaan de tegel overeenstemt (symmetrisch is) met het schema in de halve zeshoek onderaan de tegel, in andere woorden of de tegels verticaal op elkaar aangesloten kunnen worden, zoals voorgesteld in de constructie A - B.
Het antwoord is meer dan waarschijnlijk positief. We zien immers in de afgehakte zeshoek silhouetten van arabesken identiek aan die in de onderste halve zeshoek. Aangezien in beide helften de plaats van het lichtblauwe blaadje en het bruine kommablaadje overeenstemt, moet noodzakelijkerwijs op de bovenrand van de tegel het verticale spiegelbeeld staan van het bruine blaadje X en Y, en sluit het decor van de tegels dus verticaal op elkaar aan. Dit kan gevisualiseerd worden door een exemplaar van de tegel 180° te draaien en die horizontaal gespiegeld onderaan constructie A te plaatsen (constructie C). De tegel afgebeeld in kleur in *Pluis 2013* bevestigt deze reconstructie.

A

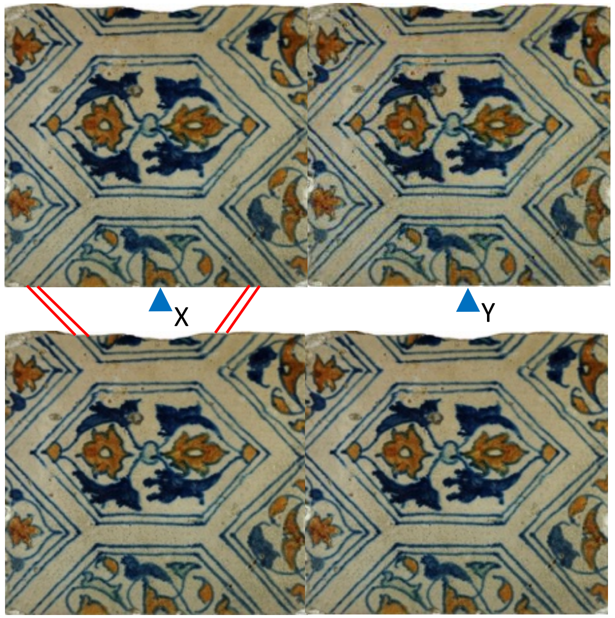

B

A

C

inv. nr.:	AV.7662
naam:	zeshoeken met arabesken
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	135,8 mm 120,4 mm 20/19 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	• HLB-HRO: 126,7 mm • in HRO: 31,3 mm uit de hoek
kwaliteit:	• goed • glazuur licht gevloeid • rand B afgehakt ± 15 mm
vorm randen:	taps
scherf:	hard
tegelvlak hol/bol:	-
gewicht:	505 gram
productieperiode:	ca. 1540
productieplaats:	onbekend
herkomst:	• onbekend • verworven: 20 juli 1962
merktekens op rug:	'38' in potlood
aantal exemplaren gekend:	(1) MAS|collectie Vleeshuis (2) Coll. de Goederen, Woerden

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 593
cat. nr. 22.A 42
Tegel met moreskenversiering in dubbel omlijste en gedrukte zeshoeken.
Kleuren: blauw, oranje en groen.
Omstreeks 1540.
H. 13,5 cm. B. 12,2 cm.

Van Herck 1941, 33, afb. 12: voegt vier tegels samen (kunstmatig bijgewerkt) in een schema zoals constructie A hiervoor. *Wil men het motief meer omvang en meer afwisseling geven, dan wordt de teekening langs beide middellijnen op zulke manier aangelegd dat bovenhelft en onderhelft dezelfde zijn, doch andere elementen bevatten dan rechterhelft en linkerhelft die ook onderling dezelfde zijn.*

Dumortier 2002, 189, cat. nr. 35.
Korf & Hijmersma 1971, cat. 107.*
Korf 1979, fig. 83.*
De Goederen 1981, 7.*
Pluis 2013, 312, A.01.30.48.*
* alle betreffen tegel (2).

In constructie D werd de tegel kunstmatig bijgewerkt overeenkomstig voorgaande hypothese. Dit gereconstrueerd decor wordt aangehouden voor het hiernavolgend onderzoek.
In de constructies A, B en C hiervoor valt op dat het decor in de nieuw ontstane vierkanten helemaal niet symmetrisch is opgesteld, wat bij een arabeskenversiering toch verwacht wordt (zie E).
De oplossing bestaat erin de tegels in de horizontale rij alternerend 180° te draaien, zoals uitgewerkt in constructie F. De basistegels volgens reconstructie D, zijn geplaatst in kolom 1 en 3, de 180° gedraaide tegeldecors liggen in kolom 2. De arabesken in beide vierkanten zijn nu wel symmetrisch geplaatst.

D

E

F

1 2 3

Inhoud

AV.7660 - ster-kruis met arabesken

AV.7660.1-4

AV.7660.2-4

AV.7660.3-4

AV.7660.4-4

De individuele tegel AV.7660, waarvan vier exemplaren in de Mas|collectie Vleeshuis, toont in de ene hoek een kwartkruis en in de overstaande hoek drievierden van een zeshoek. Deze laatste is aan beide zijden vergezeld van een derde figuur waarvan de eigenlijke vorm pas duidelijk wordt bij het samen leggen van meerdere tegels. Vier tegels vormen het zogenaamde ster-kruis decor dat ofwel een ster ofwel een kruis laat zien, naargelang de wijze waarop ze worden samen gelegd.

De constructies werden gemaakt met tegel AV.7660.1-4 die het gaafste exemplaar is en de meest regelmatige vorm heeft. In constructie A vormen vier tegels samen een sterpatroon, in constructie B een kruispatroon.

A

B

Met 16 tegels zijn beide patronen samen te zien, horizontaal twee kruisen en vertikaal twee sterren (constructie C). De geometrische figuren worden afgebakend door een smalle strook die licht- of felblauw is ingekleurd, met een extra trek daaromheen.

In een groot vlak markeren de brede witte banden tussen de figuren niet enkel de ster- en kruisvormen, maar ook grote zeshoeken die ontstaan uit de derde geometrische vorm op de tegel, zoals te zien in constructie D.

Het kruis, de ster en de zeshoek hebben elk hun eigen arabeskenornamentatie die binnen de figuur steeds symmetrisch is opgebouwd. De opbouw van de blaadjes binnen de vier benen van de ster lijkt sterk op die in de uitgerekte vijfhoek van tegel AV.7661.

In het midden van het kruis ontstaat een accoladevormig vierkantje met vier blauwe stippen van waaruit de gele, blauwe, groene en bruine arabeskenblaadjes opstijgen in de vier armen van het kruis. Ook in de grote zeshoeken geven bladeren, in dezelfde vier kleuren en gehecht aan gebogen ranken, een symmetrische invulling aan de ontstane ruimte.

C

D

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 591

cat. nr. 22.A 40. 1-4/4

Vier tegels in de stijl van de bevloering van Herckenrode, versierd met drievoudig omlijste kruisen tussen een gedrukt-zeshoekig paneel gevuld met arabesken. Kleuren: blauw, geel, oranje, groen op witte grond. Omstreeks 1540. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 31, afb. 6: voegt vier tegels samen in een kruispatroon als in constructie B hiervoor.

Dumortier 2002, 188, cat. nr. 34.

Caignie 2006, 256-259.

inv. nr.:	AV.7660.1-4	AV.7660.2-4	AV.7660.3-4	AV.7660.4-4
naam:	ster-kruis decor	ster-kruis decor	ster-kruis decor	ster-kruis decor
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	137,9 mm 137,4 mm 19,8 mm	133,6 mm 134,0 mm 19/18,6 mm	136,5 mm 128,8 mm 19,5 mm	123,0 mm 135,9 mm 21,1 mm
scherfkleur	roze	?	zand	zand
mortel op rug:	ja	ja	ja	ja
nagelgaatjes:	geen	HLO-HRB: 127,6 mm	• HLB: 23,9 mm uit de hoek; HRB: 27 mm uit de hoek • onderlinge afstand: 92,5 mm	• HLO-HRB: 130 mm • HLO onzeker!
kwaliteit:	goed	• goed • barst van rand B naar midden toe	• slecht • misbaksel • glazuur gevloeid • plak van aanliggende tegel aangebakken in HRO • aanbak kleirolletje in HLB • groef of barst van rand L naar rand R (is geen breuk) • barst op rand O: 50 mm • rand O afgehakt	• matig • glazuur gevloeid • rand L afgezaagd
vorm randen:	taps	taps	taps	taps
scherf:	hard	hard	hard	hard
gewicht:	635 gram	538 gram	510 gram	530 gram
productieperiode:	ca. 1540	ca. 1540	ca. 1540	ca. 1540
productieplaats:	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend
aantal exemplaren gekend:	benevens de vier exemplaren in de MAS|collectie Vleeshuis zijn nog 36 tegels/fragmenten met dit decor gekend, waaronder 22 archeologische vondsten (monochroom) in Abdijmuseum Ten Duinen 1138 te Koksijde, 4 fragmenten uit de Dijle te Mechelen, 1 exemplaar uit het Prinsenhof te Hasselt.			

Inhoud

II. 2. tegeltapijt met geometrisch decor

Deze tegel toont een cirkelsegment waarbij de omsluitende cirkelband is ingevuld met festoenen. In het midden ervan staat een naar buiten gericht masker met aan weerszijden slingers van vruchten en bloemen. Een lint verbindt masker en slingers met elkaar. Deze drie elementen - masker, slingers en lint - zijn blauw beschaduwd en worden afgeboord door een blauwe trek.

De cirkelband met oranjekleurige achtergrond, wordt aan beide zijden begrensd door twee stroken in blauwe trek waarvan telkens de binnenste oranje is ingekleurd en de buitenste wit is gebleven.

AV.7669 - cirkelbandtegel

Tegen deze cirkelband leunt een in de lengte doorgesneden halve zeshoek gevuld met gestileerde bladranken, gekleurd in blauw, oranje en groen. Een strook met blauwe inkleuring boordt de halve zeshoek af. In de scherpe hoek links ziet men de aanloop van de terugkerende blauwe strook verdwijnen onder de cirkelband.

De hoek linksonder van de tegel toont een wit geglazuurd cirkelsegment met enkele vage blauwe vegen.

De tegenovergestelde hoek vertoont een sterk gestileerd palmetmotief gespaard uit blauw, binnen een kwartachthoek. De twee overige hoeken hebben een identieke invulling: de helft van de stijl van een kruis met telkens een haakse aanloop vanuit de cirkelband. Opnieuw is een gestileerd bladmotief, gespaard uit respectievelijk een enigszins vage groene achtergrond en uit een zeer zuivere oranje achtergrond. De kruisen zijn, zoals trouwens ook de kwartachthoek, afgezoomd met een tweede lijn in blauwe trek zonder inkleuring.

(Beschrijving gebaseerd op Caignie & Oost 1998.)

Dit decor kan niet vermenigvuldigd worden door aansluiting van tegels met een identiek decor. De spanwijdte van de cirkelband bedraagt minder dan een kwartcirkel. Een bijkomend tussenstuk is dus vereist om een volledige cirkelomtrek te realiseren. Verderop in dit hoofdstuk wordt een poging tot reconstructie ondernomen.

inv. nr.:	AV.7669
omschrijving:	cirkelbandtegel
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	136,7 mm 138,5 mm 20,1 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	• HRB - midden tegel (op gele cirkel?): 52,9 mm • geen in de andere hoeken
kwaliteit:	goed
vorm randen:	• licht taps • rand L afgehakt
scherf:	-
gewicht:	595 gram
productie-periode:	ca. 1540
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	‘1896’ in potlood etiket “Vl. H. A.50”
aantal exemplaren gekend:	uniek exemplaar

AV.7664 - diagonaaltegel

Centraal staat een diagonaal gerichte zeshoek die doet denken aan de zeshoektegelvorm uit de abdij van Herkenrode. Binnen de zeshoek is een bladrankenmotief aangebracht in de kleuren blauw, oranje en groen. De afbakening wordt gevormd door een dubbele lijn in blauwe trek, niet ingekleurd.
De overige elementen van dit tegeldecor hebben we reeds ontmoet en beschreven bij de vorige tegel, de cirkelbandtegel AV.7669. De hoeken linksboven en rechtsonder, die elk een identieke kwartachthoek bevatten, zijn gevuld met een sterk gestileerd bladmotief gespaard uit blauw. In de overige twee hoeken treffen we dezelfde kruisstijlen aan als op de cirkelbandtegel: linksonder vaal groen en rechtsboven oranje.

Deze tegel heeft dus vier geometrische elementen gemeen met de cirkelbandtegel, namelijk de kwartachthoek, de zeshoek, het groene kwartkruis en het oranje kwartkruis.

Naargelang de tegels worden samen gelegd ontstaat bij een blokje van vier ofwel een achthoek of een kruis. Er zijn echter twee kleuren in het kruis, zodat de onderlinge aansluiting enige aandacht vergt. Een constructie met 16 tegels geeft een harmonisch beeld van twee oranje en twee groene kruisen, en vijf blauwe achthoeken.

Het decor van deze tegel sluit aan op dat van de vorige tegel waarmee een zogenaamd tegeltapijt gevormd kan worden.
(Beschrijving overgenomen uit Caignie & Oost 1998.)

inv. nr.:	AV.7664
omschrijving:	diagonaaltegel
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	133,3 mm 132,9 mm 18 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HLB-HRO: 114,8 mm
kwaliteit:	• goed • glazuur in HRB gevloeid • groene blaadjes in zeshoek gevloeid • glazuur op rand O gekookt
vorm randen:	taps
scherf:	hard
gewicht:	540 gram
productie-periode:	ca. 1540
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	‘34’ in potlood

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 600

cat. nr. 22.A 50

Tegel versierd met arabesken-ornament en met fragment van een rondboogfries, waarop een kopje en vruchtenfestoen.

Kleuren: blauw, geel, oranje en groen. Omstreeks 1540. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 35, afb. 18: voegt vier tegels samen in een schema met de blauwe achtkant in het midden. Zie pagina 21 hierna.

Caignie & Oost 1998.

Dumortier 2002, 192, cat. nr. 42.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 595

cat. nr. 22.A 44

Tegel met veelkleurig moreskenornament in gedrukte zeshoeken, de hoeken van de tegel zijn gevuld met 1/4 kruis of 1/4 achthoek, beide opgevuld met arabesken. Kleuren: blauw, oranje en geel. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 31, afb. 6: voegt vier tegels samen in een schema met het kruis in het midden.

Caignie & Oost 1998.

Dumortier 2002, 190, cat. nr. 37.

Caignie 2008, 4-5.

Pluis 2013, 200, A.01.02.13.

Aantal exemplaren gekend

Benevens de vier exemplaren diagonaaltegel in de MAS|collectie Vleeshuis zijn nog 11 andere tegels/fragmenten met dit decor gekend:

- twee fragmenten werden aangetroffen bij de opgraving op de site Sint-Augustinuskerk, een site die beschouwd wordt als stortplaats voor de in de Kammenstraat gelegen majolica-ateliers;
- zes fragmenten werden opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen;
- een fragment zou afkomstig zijn uit de Stoofstraat;
- een hele tegel bevond zich in een Nederlandse privé verzameling, huidige locatie onbekend;
- een hele tegel waarvan het glazuur sterk is gesleten, bevindt zich in Nederlands Openlucht Museum te Arnhem.

Nederlands Openlucht museum, Arnhem, NOM.31327-60.

AV.7670 - meandertegels

AV.7670.1-2

AV.7670.2-2

De bruine meandervorm en de parelrand in het decor van deze twee tegels wijzen erop dat beide waarschijnlijk uit eenzelfde geheel afkomstig zijn.

Bij de linkse tegel is de meander volbruin ingekleurd. Het is de hoek van een kader omheen een centrale voorstelling, wat wordt aangegeven door het blauw ingekleurd vakje in de hoek onderaan rechts. Het kaderaspect wordt nog bevestigd door de afboordende parelrand die op heel wat Antwerpse randtegels voorkomt: reeksen van drie parels gescheiden door een staafvormige parel, hier echter zeer sober uitgevoerd.
Omheen dit kader zijn twee kwartachthoeken en een kwartkruis geschilderd, identiek aan die welke we reeds ontmoetten op de twee voorgaande tegels AV.7669 en AV.7664. Het wordt hiermee reeds duidelijk dat deze tegel aansluiting zal vinden op de twee voorgaande.

Bij de rechtse tegel is het bruin van de meander veel lichter en dit glazuur is op meerdere plaatsen tot zwarte vlekken gebrand. Het schema en de vorm van de parelranden boven en onder de meander zijn identiek aan die van de linkse tegel. De brede blauwe zoom onderaan wijst op de buitenrand van een tableau of paneel.

We mogen aannemen dat deze twee tegels deel hebben uitgemaakt van eenzelfde vloer, maar het is niet duidelijk waar hun respectievelijke plaats in dit geheel zou geweest zijn. De constructie hiernaast heeft enkel tot doel de aansluiting en gelijkvormigheid van de meanders en parelranden visueel voor te stellen.

inv. nr.:	AV.7670.1-2	AV.7670.2-2
omschrijving:	meander - parelrand - kwartkruis - kwartachthoek	meander - parelrand
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	136,7 mm 135,1 mm 18,1 mm	131,1 mm 133,5 mm 18,0/16,6 mm
scherfkleur	zand	zand
mortel op rug:	ja	ja
nagelgaatjes:	HLB-HRO: 116,5 mm	HLB-HRO: 113,6 mm
kwaliteit:	• goed • schilderfouten	• goed • blauw glazuur gekookt • glazuur in HRB gekookt
vorm randen:	taps	taps
scherf:	hard	
tegelvlak hol/bol:	-	bol
gewicht:	545 gram	501 gram
productie-periode:	ca. 1550	ca. 1550
productieplaats:	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend
merktekens op rug:	'1896' in potlood; '3 (2)' of '3 (3)' boven elkaar; etiket 'Vl. H A51 1/2'	'1894' in potlood; etiket ' Vl.H A51 2/2' '53' in blauw
aantal exemplaren gekend:	uniek exemplaar	uniek exemplaar

Wat opvalt bij vergelijking van de kenmerken van beide tegels is het verschil in breedte dat ruim 5,5 mm bedraagt. Dit vertaalt zich in een verschil in gewicht van bijna 10%. Bij de afbeeldingen op de vorige pagina, waar een standaard breedte van 8 cm werd gehandhaafd, komt de impact op de hoogte duidelijk tot uiting. Omdat de miniatuurafbeeldingen hiernaast teruggebracht zijn tot een gelijke hoogte van 2 cm, is het breedteverschil minder opvallend. Nochtans is er bij geen van beide tegels een aanwijzing dat een of andere rand zou ingekort zijn.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 601

cat. nr. 22.A 51. 1-2/2

Twee tegels versierd met arabesken en meanderachtig ornament tussen parellijst; één van beiden is een hoektegel. Kleuren: blauw, geel en oranje. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 35, afb. 19.

Cat. Sterckshof 1962, 37, cat. 38.

Hoek- en randtegel met arabesken en meanderachtig ornament tussen parellijst - Blauw, geel en oranje; 13,5 x 13,5 - Antwerpen ca. 1550.

Ter gelegenheid van een vorige studie van een aantal majolicategels in de MAS|collectie Vleeshuis konden de cirkelbandtegel AV.7664 en de diagonaaltegel AV.7669 op elkaar aangesloten worden: de blauwe kwartachthoek in spaartechniek, het oranje kwartkruis, maar ook het groene kwartkruis sluiten naadloos op elkaar aan. Aldus werd een vloer samengesteld waarbij negen cirkelbandtegels samen een medaillon vormen waarrond diagonaaltegels aangesloten worden. De reconstructie veronderstelt een tweede type cirkelbandtegel, variant van het hier besproken exemplaar. Het gereconstrueerde medaillon werd opgevat als een rond tapijt dat bovenop een vloer van diagonaaltegels is gelegd. De volledige studie kan geconsulteerd worden op (Caignie & Oost 1998).
www.tegels-uit-antwerpen.be/tegel26tegeltapijt/tegel26tegeltapijt.pdf

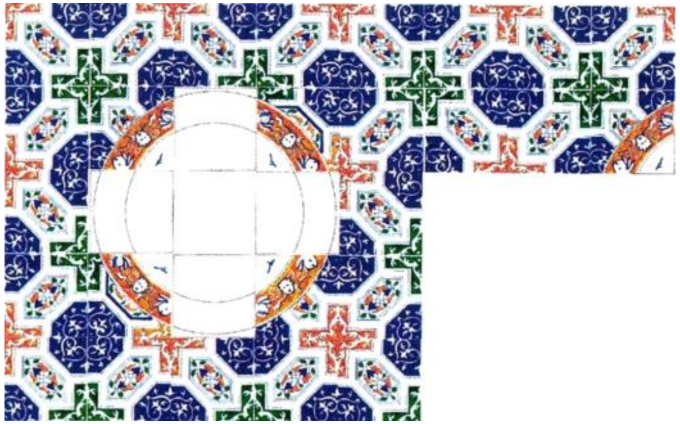

Reconstructie met de cirkelbandtegel boven op een vloertje van diagonaaltegels (tekening Eef Oost).

Aan deze constructie kan nu ook de meanderhoektegel AV.7670.1-2 toegevoegd worden. De blauwe kwartachthoeken in spaartechniek en het oranje kwartkruis sluiten naadloos op elkaar aan. De meanderhoektegel kan nu opgevat worden als de hoek van een tweede tapijt, ditmaal vierkantig, die boven op een vloer van diagonaaltegels ligt. De achthoeken verdwijnen onder dit vierkantig tapijt dat zelf mooi aansluit in het oksel van het oranje kruis. De hele vloer kan dan ingedacht worden als een onderlaag van diagonaaltegels waarop ronde en vierkante tapijten zijn gelegd. Het vervolg van het vierkante tapijt is helaas moeilijk te vatten. Dat deze vloerpartij ergens een einde heeft, kan worden afgeleid uit het decor van de randtegel AV.7670.2-2. die we, bij wijze van illustratie, aan deze constructie toevoegen.

AV.7670.2-2 *AV.7670.1-2*

AV.7669 *AV.7664*

Van Herck 1941, pagina 34-35 beschrijft tegel **AV.7669** als volgt: *Slechts een tegel van dit soort is voorhanden in het Vleeschhuis (Afb. 18) : de groote ring met saterkopjes die een veld insluit waarvan we niet kunnen gissen wat er heeft in gestaan (wellicht een wapenschild of iets dergelijks ?), daar alleen een fragment van den grijs-blauwen effen grond zichtbaar is. Het volledig motief bestaat uit negen tegels, doch de vier hoektegels zijn dezelfde, en de vier middensekties van den ring moeten ook gelijk zijn onderling ; de middentegel die het hoofdfiguur draagt staat gansch afzonderlijk. Waaruit wel blijkt dat dit uiterst effectvol geheel in werkelijkheid slechts uit drie tegels bestaat*.

De zwart-wit constructie van Afb. 18 is hierna met de tegel in kleur gereconstrueerd. Compositorisch gezien, is een constructie van medaillons met negen tegels - of tegeltapijten - die op elkaar aansluiten zoals uitgedacht door Van Herck, perfect mogelijk. De achthoek met gestileerde palmetten gespaard uit het blauw die ontstaat in het midden van het viertje, vormt een levendige onderbreking van het zich herhalend tegeltapijt. Het doet denken aan het ornament dat ontstaat bij het aansluiten van hoekornamenten in spaartechniek bij blokjes van vier tegels.

Drie beschouwingen doen twijfelen aan deze opstelling. Vooreerst dient de vraag gesteld of een vloer met dergelijke dicht op elkaar aaneengesloten reeks 'tapijten' net niet iets teveel tapijt is? Anderzijds verliest het kruis elke betekenis omdat slechts één enkele hele arm en een afgeplat stuk arm dat geprangd zit tussen twee aanliggende medaillons, in beeld kunnen komen. De constructie van Afb. 18 negeert tevens het bestaan van overeenkomstige ornamenten - kwartkruis en kwartachtkant - op andere tegels in de collectie van het museum, met name de tegels AV.7669 en AV.7664, waar ze kunnen op aansluiten.

Afb. 18

Aangaande beide tegels **AV.7670** schrijft Van Herck 1941, pagina 35: *De meeste patronen zullen wel hun eigen boord gehad hebben : zoo b.v. Afb. 19 waaraan zich een boordtegel aanpast die dezelfde decoratieve elementen, grekken en perels, vertoont. Deze tegel kan ofwel een bevloering omsloten hebben, ofwel de plint daarstellen van eene wandbekleeding.*

De zwart-wit constructie van Afb. 19 is hierna met beide tegels in kleur gereconstrueerd. De samenvoeging van tegel AV.7670.1-2 tot een viertje (A-B-1-2) lijkt niet realistisch. Het blauwe vierkantje dat op het kruispunt van de vier tegels ontstaat, is betekenisloos. We missen hier waarschijnlijk een tegel die de verbinding maakt tussen de tegels A en B, en 1 en 2, om een vierkant tapijt van negen tegels te creëren. Anderzijds is de afgesneden en uitgerekte blauwe zone gevormd door kolommen B en C evenmin realistisch. Bij uitvergroting van deze blauwe 'vlek' missen we een symmetrie zoals die bijvoorbeeld in Afb. 18 wel aanwezig is.

De aansluiting van tegel AV.7670.2-2 als boord onderaan tegel A2 is daarentegen wel mogelijk. Doordat het ronde en het vierkante tapijt niet volledig geconstrueerd kunnen worden, is het niet mogelijk deze boordtegel correct aan te sluiten op de reconstructie van pagina 20.

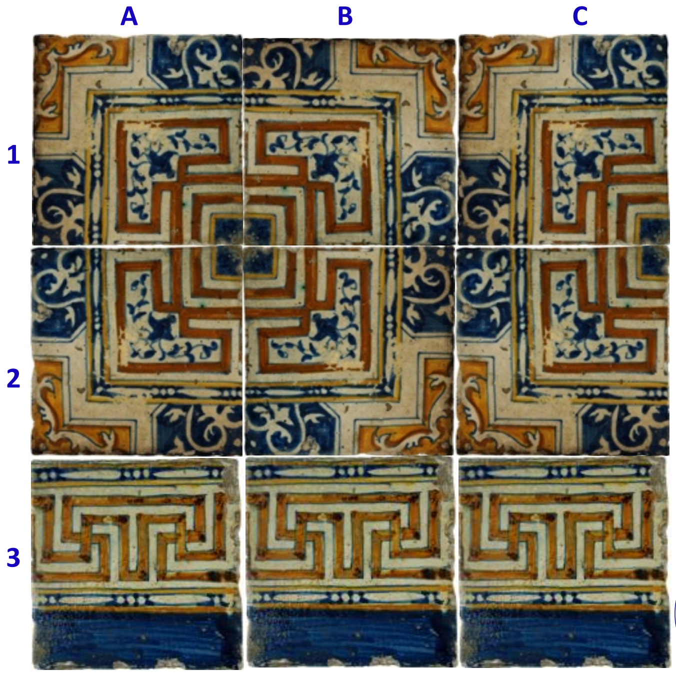

Afb. 19

Inhoud

II. 3. tegeltapijt met arabesken

AV.7665 & AV.7666 - Pellegrin-decor

Drie tegels in de collectie komen uit de rand van een tegelpaneel, niet noodzakelijk hetzelfde (zie verder). Het decor van arabesken en de opdeling van het tegelvlak in zones, afgebakend door cirkels en gebroken banden, gaat terug op een tekening van *Francisque Pellegrin* uit 1530. De invulling van de vakken zijn wel degelijk arabesken, en niet mauresken zoals ten onrechte vermeld in Cat. IV.

Naast deze drie exemplaren zijn nog 11 andere tegels of fragmenten met dit Pellegrin-decor bekend. Een reeks van vijf fragmenten werd in 1941 aangetroffen in de onmiddellijke omgeving van het Koninklijk Paleis in Stockholm. Drie hele tegels en een fragment verblijven in Nederlandse musea en een privécollectie. Nog een exemplaar bevindt zich in een schouw van het landhuis Firle Place nabij Lewes, East Sussex, Engeland.

Het aantreffen van een veertiende exemplaar, een fragment uit de opgravingen in het kasteel van Jean de Hennin-Liétard te Boussu (Henegouwen), was de aanleiding voor een uitgebreide studie van deze bijzondere reeks tegels, die voornamelijk in huizen en paleizen van hooggeplaatste lieden een toepassing vonden (Caignie & Dumortier, verwacht in 2016-2017).

AV.7665.1-2

AV.7665.2-2

AV.7666

	A	**B**	**C**
inv. nr.:	AV.7665.1-2	AV.7665.2-2	AV.7666
omschrijving:	Pellegrin-decor	Pellegrin-decor	Pellegrin-decor
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	131,0 mm 132,9 mm 20,5 mm	128,5 mm 127,8 mm 17,3 mm	131,7 mm 131,5 mm 20,8/19,9 mm
scherfkleur	roze	roze	roze
mortel op rug:	ja	ja	ja
nagelgaatjes:	HLB-HRO: 109,8 mm	HLO-HRB: 108,4 mm	HLB-HRO: 110,8 mm
kwaliteit:	• goed • een diepe put in het midden van de tegel is bedekt met glazuur	• goed • mat geworden • scherf in HLB ontbreekt • loopschade in HRB & HLO	• goed • mat • bevuild • hoekje in HRB ontbreekt
vorm randen:	licht taps	taps	• taps • rand OL afgehakt
scherf:	hard	hard	hard
tegelvlak hol/bol:	-	-	-
gewicht:	615 gram (s.g.: 1,72)	525 gram (s.g.: 1,85)	592 gram (s.g.: 1,68)
productie-periode:	ca. 1550	ca. 1550	ca. 1550
productieplaats:	onbekend	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend	onbekend
merktekens op rug:	geen zichtbaar	geen zichtbaar	geen zichtbaar

De afmetingen van tegel B wijken sterk af van de waarden opgemeten bij de twee andere tegels. Dit weerspiegelt zich uiteraard in een kleiner gewicht. Ook een hoger soortelijk gewicht (s.g. = gram per cm^3) onderscheidt deze tegel van de twee andere. De afstand tussen beide nagelgaatjes tekent eveneens een licht verschil op. Of dit voldoende redenen zijn om deze tegel tot een andere productie te rekenen, is maar de vraag.

Bij deze tegels, die duidelijk als een groter geheel werden samengelegd, verwachten we op de rug een merkteken als plaatsaanduiding en hulp voor de tegelzetter. Het ontbreken ervan is merkwaardig, zeker voor een dergelijk complex patroon.

De tapse vorm van de randen doet vermoeden dat dit wandtegels zijn, niettegenstaande hun dikte van ruim 20 mm - zeker wat de tegels A en C betreft - diktes die we eerder met vloertegels associëren.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 596 & 597
cat. nr. 22.A 45.1-2/2 & 22.A 46
Hoek- en randtegels versierd met moreskenornament, Spaans-Moorse invloed. Kleuren: blauw, geel, oranje, groen. Omstreeks 1550. Z. 13 cm.

Van Herck 1941, 32, afb. 8.

Cat. Sterckshof 1962, 38, cat.39.
Hoek- en randtegel met moreskenornament, Spaans-Moorse invloed - Blauw, geel, oranje en groen; 13,5 x 13,5 - Antwerpen ca. 1550.

Korf & Hijmersma 1971, cat. 90 en 103.

Dumortier 2002, cat. nr. 36.

Inhoud

II.4. achtkant in Herkenrode-stijl

.2-5

.3-5

.4-5

.5-5

AV.1997.002.1-5 tot .5-5

In 1997 werd de collectie van museum Vleeshuis verrijkt door aankoop van vijf vroeg-16de-eeuwse Antwerpse majolicategels in Herkenrode-stijl. In *Brabom* 2/1998 werden deze tegels uitvoerig beschreven en vergeleken met het decor op andere gelijkvormige Antwerpse tegels (Oost 1998). De vijf tegels vormen een veldje met in het midden een vierkante tegel waar aan de vier zijden telkens een zeskantegel is aangesloten.

Het decor van de zeskanttegels is gekend van de vloertegels uit de abdij van Herkenrode die vanuit archiefbronnen 1532/33 gedateerd worden. “*Vanaf de onderrand van de tegel, een weinig rechts ten opzichte van het midden, vertrekt een rank uit een kelk van gekleurde blaadjes in een cirkelboog naar omhoog, ongeveer in het midden van de tegel. Uit die kelk ontspruiten aan weerszijden van de rank meerdere korte spiraaltjes. Op halve tegelhoogte vertakt de rank zich bij een knooppunt van twee gekleurde blaadjes in twee grote symmetrische ranken. Die buigen om in een brede cirkel naar links en naar rechts langsheen de tegelranden en keren in zichzelf terug om te eindigen in een kleurrijke gestileerde bloem of vrucht. De grote ranken zijn aan weerszijden geflankeerd door kleinere krullende spiraaltjes. Vanuit het knooppunt schiet eveneens een stengel omhoog die tegen de bovenrand eindigt in een gestileerde bloemknop. De tegel is afgezoomd met een 2 à 5 mm brede blauwe streep, waarnaast een even brede strook witte glazuur is uitgespaard door nog een blauwe trek*” (beschrijving overgenomen uit Caignie 2006, 240).
“*De linker spiraalrank eindigt steeds in een compact zestallig bloemmotief in oranje en groen, de rechter spiraalrank in respectievelijk een bloemknop (geel en groen), een eenvoudige trompetvormige bloem (blauw en oranje) en tweemaal in een meer uitgewerkt trompetvormige bloem (blauw, geel/oranje en groen)*” (beschrijving overgenomen uit Oost 1998, 111).

Van dit rankendecor op zeskantformaat zijn drie varianten gekend. Vooreerst het prototype dat we aantreffen op de eigenlijke tegels uit de abdij van Herkenrode, waarbij de grote ranken aan de binnenzijde lichtjes verwijderd blijven van de blauwe trek. Bij de zeskanttegels uit het kasteel van Anne de Montmorency in Fère-en-Tardenois (Frankrijk), die vóór 1538 gedateerd worden, raken de ranken bijna steeds die blauwe trek, en bij de tegels uit de Holdinga State in Anjum (Friesland, ca. 1544 - ca. 1559) breken ze er doorheen. Het is duidelijk dat de tegels die het museum heeft verworven tot het Fère model behoren. Omdat dit rankenmodel op meerdere sites wordt aangetroffen, kunnen we spreken van een *Herkenrode-stijl* waartoe ook nog tegels opgegraven op

de site van de abdij Ten Duinen in Koksijde mogen gerekend worden (Caignie 2006). Omdat de sites waar exemplaren in Herkenrode-stijl zijn aangetroffen, zich uitspreiden over een ruime periode, moet dit gedurende langere tijd een ‘courant’ product zijn geweest van een atelier - zeer waarschijnlijk *Den Salm* in de Kammenstraat - dat geleidelijk aan het initiële gamma van zeskantvormen heeft uitgebreid met andere vormen en toepassingen (Caignie 2006, 263).

De vierkante tegel is met een breedte van 114 mm kleiner dan de ‘standaard’ Antwerpse majolicategel uit de 16de eeuw, maar die breedte stemt wel overeen met die welke gemeten wordt op de boven- en onderrand van de zeskanttegels.
In een medaillon met blauwe, gele en witte cirkelbanden is de buste geschilderd van een krijger in profiel. Zijn helm en borststuk zijn weelderig versierd met renaissance-ornamenten.
De lelie geplaatst op de cirkelband is typisch voor deze productiereeks. Het geeft aan dat de tegel niet bedoeld is om met andere decors te worden samengelegd en in een blokje van vier bijvoorbeeld een nieuw ornament te creëren zoals we dit zien bij latere tegeldecors. Het tegeldecor met dit type hoekornament is ontworpen om als centrale tegel geplaatst te worden binnen een kader van vier zeskanttegels. Dit vloerschema is gebaseerd op vroege Italiaanse voorbeelden.

Vier zeskanttegels omheen een vierkante tegel vormen achtkanten die, mits overlapping van een gemeenschappelijke zeskanttegel, tot een grote vloerpartij worden uitgelegd. Die overlapping van telkens één zeskanttegel, zoals voorgesteld in het schema hieronder, wordt afgeleid uit de vondst van kleine driehoektegeltjes o.a. op de site van Ten Duinen (zie afbeelding op pagina 9). Die dienen om de driehoekige openingen in te vullen die ontstaan wanneer een dergelijk vloerschema wordt aangesloten tegen een muur of in de kamerhoek.

Opmerking: De tegel heeft lang in een kadertje gezeten, vastgehouden met nageltjes, hetgeen een verklaring geeft voor de tweevoudige punten roest op alle vier de randen.

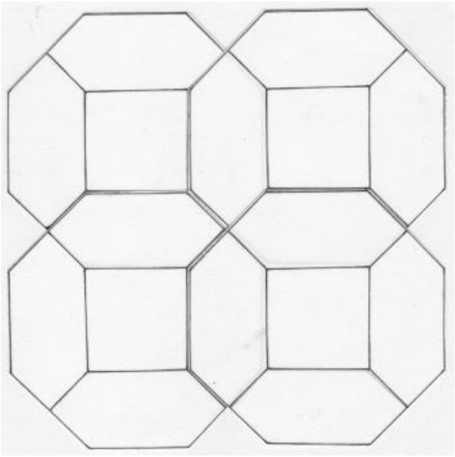

AV.1997.002.1-5

AV.1997.002.1-5 tot .5-5

verwijzingen in de literatuur

Laméris 1997, 5	**Dumortier 2002**, 24-25
Oost 1998	**Caignie 2006**
Crépin-Leblond 2000, 149-150	**Gerbier 2016, 33-34**

inv. nr.:	AV.1997.002.1-5	AV.1997.002.2-5	AV.1997.002.3-5	AV.1997.002.4-5	AV.1997.002.5-5
omschrijving:	Krijger	Herkenrode zeskant	Herkenrode zeskant	Herkenrode zeskant	Herkenrode zeskant
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	114,0 mm 114,0 mm 23,4/22,0 mm	197,0 mm 85,7 mm 24,4/23,9 mm breedte rand B: 114,2 mm breedte rand O: 112,2 mm	195,0 mm 84,8 mm 24,2/23,1 mm breedte rand B: 112,1 mm breedte rand O: 113,2 mm	198,0 mm 86,2 mm 26,0/23,2 mm breedte rand B: 112,1 mm breedte rand O: 113,2 mm	196,8 mm 85,3 mm 24,8/24,2 mm breedte rand B: 111,8 mm breedte rand O: 113,0 mm
scherfkleur	zand	zand	roze	zand	roze
mortel op rug:	• ja (gereinigd) • linnensporen op rug	• ja (gereinigd) • linnensporen op rug?	• ja (gereinigd)	• ja (gereinigd) • linnensporen op rug?	• ja (gereinigd)
nagelgaatjes:	geen	geen	geen	geen	geen
kwaliteit:	• matig • glazuur op randen L & O beschadigd (loopschade?) • barst van boord R naar M: 42,8 mm; ook op rug en rand	• zeer goed • loodglazuur en blauwe glazuurvlekken op meerdere randen	• zeer goed • wit en blauw glazuur op randen	• zeer goed • loodglazuur en blauwe vlekken op randen	• zeer goed
vorm randen:	recht	recht	recht	recht	recht
scherf:	hard	zacht tot hard	zacht tot hard	zacht tot hard	zacht tot hard
tegelvlak hol/bol:	bol	-	-	-	-
gewicht:	483 gram	538 gram	529 gram	550 gram	553 gram
productie-periode:	vóór 1538 (Gerbier 2016, 33)	vóór 1538 (Gerbier 2016, 33)	vóór 1538 (Gerbier 2016, 33)	vóór 1538 (Gerbier 2016, 33)	vóór 1538 (Gerbier 2016, 33)
productieplaats:	Den Salm, Kammenstraat	Den Salm, Kammenstraat	Den Salm, Kammenstraat	Den Salm, Kammenstraat	Den Salm, Kammenstraat
herkomst:	aankoop veiling Laméris Amsterdam, september 1997	aankoop veiling Laméris Amsterdam, september 1997	aankoop veiling Laméris Amsterdam, september 1997	aankoop veiling Laméris Amsterdam, september 1997	aankoop veiling Laméris Amsterdam, september 1997
merktekens op rug:	• geen • "N° 41" later met stift aangebracht • diagonale diepe kras van LO naar RB	• geen • "3" in potlood, omcirkeld • etiket "II 62"	• geen • "2" in potlood, omcirkeld • etiket "II 62"	• geen • "2" in potlood, omcirkeld • etiket "II 62"	• geen • "2" in potlood, omcirkeld • etiket "II 62"

Inhoud

II. 5. leeuwenkoptegels

AV.1937.013.4-9

A

AV.1937.013.5-9

B

AV.1937.013.9-9

C

Deze drie leeuwenkoptegels werden in 1933 door de maatschappij *Artibus Patriae* aangekocht op de veiling van de collectie Frans Claes en door die maatschappij geschonken aan museum Vleeshuis. Zie voor meer gegevens over deze aankoop en schenking *deel I. 6. Herkomst* in deze studie. De leeuwenkop met holle oren en lange manen, en zijn omkadering zijn hier in drie verschillende versies geschilderd.

Tegels A en C zijn het meest met elkaar verwant: de leeuwenkop is op een identieke wijze blauw beschaduwd, de ene wat heviger dan de andere, en de rozetjes binnen de vlechtbanden beperken zich tot eenvoudige rondjes. De kruising van de vlecht-banden is blauw gemarkeerd om een driedimensionaal beeld te scheppen. Beide tegels hebben een extra blauwe strook in de kadertjes op de vier hoeken. Echter, de inkleuring van de hoekjes die bij tegel A wit lijken en bij tegel C paars zijn, maakt een aansluiting tussen beide onmogelijk.

Tegel B verschilt van de twee andere door een iets vollere leeuwenkop zonder blau-we schaduw, door de gelobde rozetjes tussen de vlechtbanden en door de zwarte inkleuring van de vier hoeken. De vlechtbanden zijn bij de kruising niet blauw gemarkeerd en de extra blauwe strook in de hoekkadertjes is quasi afwezig. De onderkaak van de leeuw is nog behaard met twee lokken, wat de leeuwen A en C niet hebben.

Door de drie verschillend ingekleurde tegelhoeken is het niet mogelijk om deze tegels bij elkaar aan te sluiten. Vermoedelijk vormen ze het verbindingspunt tussen tafereeltjes binnen een kader, waarvan we in de vier hoeken telkens een hoekpunt aantreffen. De uithoeken van deze tafereeltjes of tableaus zijn eens wit, eens zwart, of eens paars gekleurd en de invulling kan ornamentaal zijn, maar waarom ook niet figuratief. De vergelijking kan gemaakt worden met de meandertegel AV.7670.1-2 (pagina 18) waarop ook een mysterieus blauw hoekje staat.

Van Herck 1941, pagina 32 beschouwt dat "*een tegel-geheel ontstaat in de meeste gevallen door het herhalen van één enkelen denzelfden patroon*", en gaat verder "*Om kleinere oppervlakten te bekleeden volstaat het de teekening van den tegel symetrisch van weerszijden der horizontale en vertikale middellijnen te schikken zoodat we een streng regelmatig in vier verdeeld motief verkrijgen met een midden dat ofwel altijd hetzelfde is, b.v. een leeuwenmuil (Afb. 11), - ofwel afgewisseld*."

De zwart-wit constructie van Afb. 11 is hierna met tegel AV.1937.013.5-9 (tegel B) in kleur gereconstrueerd, vermoedelijk de tegel die ook Van Herck heeft gebruikt. Zoals reeds bij vorige tegels vastgesteld, beschouwt Van Herck het decor op de individuele tegel als iets wat in meerdere exemplaren bij elkaar kan aangesloten worden. Voor decors die in deel IV van deze studie aan bod zullen komen geldt dit zeker, maar omdat hij dit voor de leeuwenkoptegel ook doet, zoals blijkt uit zijn beschrijving, moeten we deze these even kritisch onder-zoeken.

Afb. 11

Op zich sluit het decor van de tegels onderling goed op elkaar aan, in hoofdzaak de vlechtbanden die inge-vuld zijn met rozetjes. Maar, net als bij Van Herck's constructie van de meanderhoektegel AV.7670.1-2 (zie pagina 21) heeft het zwarte vierkante vakje dat op het kruispunt van vier tegels ontstaat, geen enkele betekenis.

We moeten dus op zoek naar een inpassing van de leeuwenkoptegel in een groter geheel dat in lijn ligt van de stijl van die tijd, met name een tafereel in een kader dat afgeboord wordt door een breed opgevatte boord met eigen ornamentatie. In het verleden werden reeds enkele constructies met dit tegeldecor uitgedacht, zoals bijvoorbeeld in samenhang met de oogtegels, meandertegels en roostegels uit het kasteel van Hendrik III van Nassau te Breda (Grosfeld 1992). De reconstructietekening gemaakt door Alfons Groneman, gepubliceerd door Grosfeld, reikt een goede basis aan maar de afmetingen van de vlechtband- en oogtegels zijn te groot om samen te kunnen gaan met de slechts 13,5 cm² grote leeuwenkoptegel.

De vraag dient gesteld naar de betekenis van de vier witte, zwarte en paarse hoekjes. In geen enkel van die hoekjes is enige versiering te bespeuren, noch ornamentaal, noch figuratief. Zouden dit niet de hoekpunten kunnen zijn van een extra witte, zwarte en paarse strook die telkens deel uitmaakt van het kader? Dat kader zou dan bestaan uit een opeenvolging van stroken: eerst geel, dan blauw voor de tegels A en C, vervolgens wit, opnieuw geel en als laatste wit of zwart of paars.
Indien we de leeuwenkoptegel op de vier hoeken van een centraal tafereel indenken en diens hoeken als de hoeken van een kader beschouwen, dan kan de voorstelling in dat kader ofwel op één tegel staan in een blokje van 9 (constructie A), of op vier tegels in een blok van 16 (constructie B), of verdere uitbreidingen hiervan zoals zes tegels in een blokje van 20, negen tegels in een blokje van 25 tegels, enz. De witte, zwarte of paarse kleur van de tegelhoeken beschouwen we dan niet als deel uitmakend van de voorstelling, maar als extra band aan de binnenzijde van het kader.

Wat ontbreekt is een tegel met vlechtband waarvan het decor aansluit op de vlechtbandstrook van de leeuwenkoptegel. Het hele decor zou dan moeten bestaan uit stroken geel, wit, geel en zwart aan zowel de boven- als onderrand, met daartussen een strook met twee rijen vlechtbanden gevuld met rozetjes.

Deze tegel kan zowel horizontaal als verticaal ingepast worden. Enige vereiste is dat hij, evenzo als de leeuwenkoptegel, in drie versies beschikbaar moet zijn: met witte, met zwarte en met paarse buitenste strook.

De constructies A en B werden gemaakt met tegel B die een buitenste zwarte strook heeft. Dezelfde constructies kunnen gemaakt worden met een buitenste witte strook of een buitenste paarse strook.

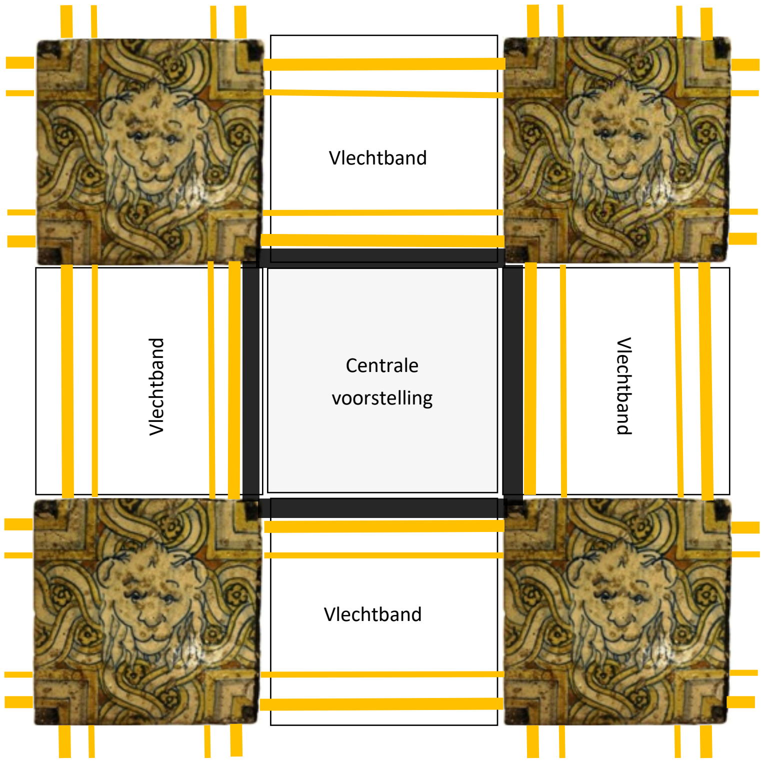

Constructie A

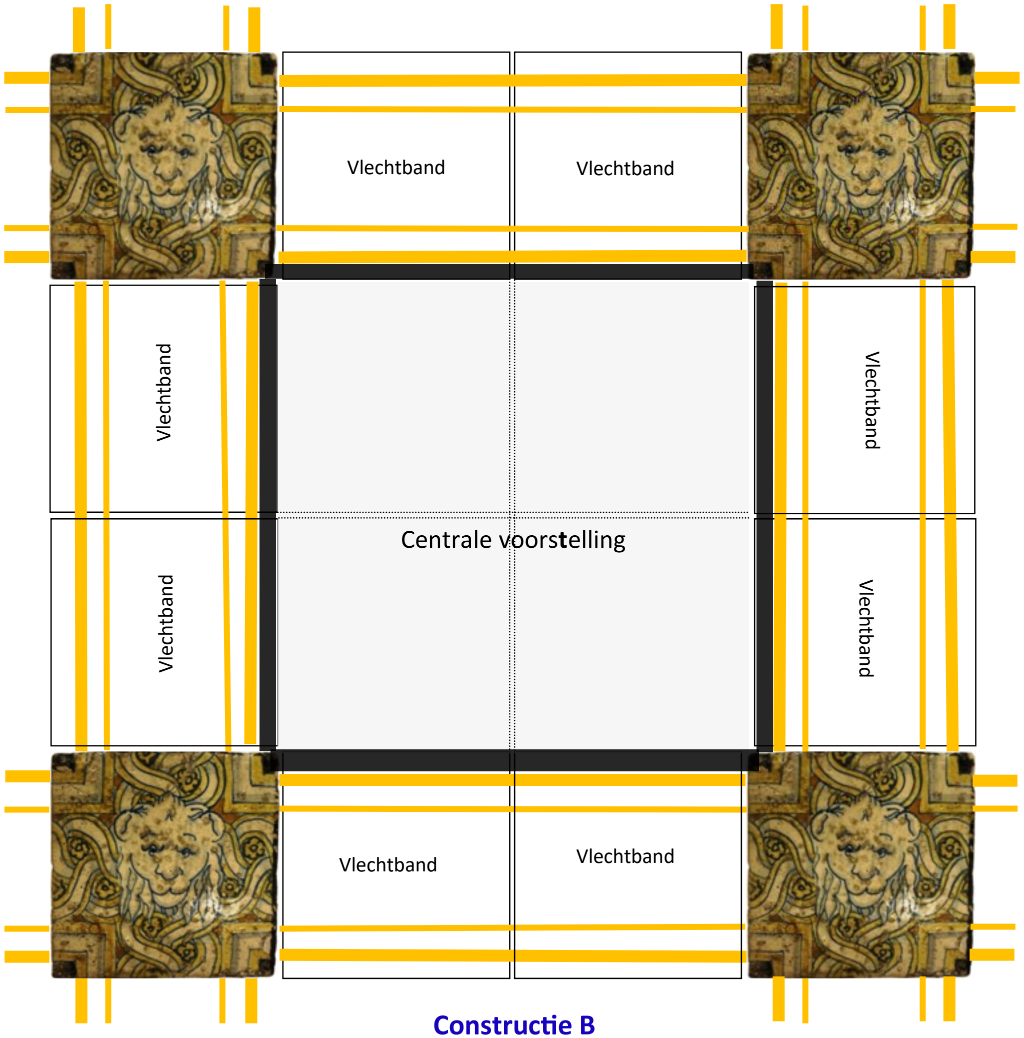

Constructie B

In de reeks 16de-eeuwse Antwerpse inlegtegels kennen we een exemplaar dat, los van de hoogteverhouding tussen buitenste stroken en vlechtbandzone, een goed beeld geeft van wat we verwachten (fig. 1) (Geyskens 2011, 18-20, cat. h2.01). In majolica-uitvoering is een dergelijke tegel tot op heden nog niet tevoorschijn gekomen.

Een fragment inlegtegel dat op de vorige tegel aansluit (fig. 2) (Geyskens 2011, 18-20, cat. h1.01) is afkomstig van een hoektegel en demonstreert het concept van tegelhoekje in strookvorm dat ook op de leeuwenkoptegels aanwezig is. De tegel uit het atelier *De Tennen Pot* mag nu niet enkel als fries of plinttegel aanzien worden, maar (ook) als randtegel die deel uitmaakt van een kader rondom een centraal tafereel.

Het hoekje van de leeuwenkoptegel mag nu aangewezen worden als *kader-aansluithoekje*. We treffen het als zodanig ook aan op enkele Antwerpse majolicahoektegels met parelrand- en koordranddecor waarvoor telkens een bijpassende randtegel beschikbaar is (Caignie 2012a, 88-89, 111; Caignie 2012b, 12; Pluis 2013, 507, A.15.02.60, A.15.02.61).

Fig. 1: Boordtegel met vlechtbandmotief, Atelier 'De Tennen Pot', Sint-Jansvliet, A.JB/R2 (A000/G11/R2). 145 x 145 x 19/17 mm. Stad Antwerpen, afdeling archeologie.

Fig. 2: Hoektegel met vlechtbandmotief, Antwerpen, Prinsstraat, Hof Van Liere, of Borgerhout. 114 x 145 x 19,5/17 mm. Collectie L. Geyskens.

Leeuwenkoppen

De leeuwenkop hebben we reeds ontmoet op tegel AV.7649 die 1544 gedateerd is (zie *Deel I.3.a*). Omwille van de sterke gelijkenis van de geschilderde kop hebben we de drie hier bestudeerde tegels ca. 1544 gedateerd.

Een leeuwenkop gelijkaardig aan de hier besproken exemplaren, maar slordiger geschilderd, treffen we aan op drie fragmenten in 1993 opgegraven op het terrein van het majolica-atelier *De Goudbloem* aan de Steenhouwersvest (fig. 3) (Caignie 2015, 39).

Op een plinttegel gevonden in Gouda (fig. 4) staat een leeuwenkop, wat naïef en schetsmatig, in eenzelfde ordonnantie als de tegels uit de MAS|collectie Vleeshuis: leeuwenkop centraal, vlechtband (zonder rozetjes) gericht naar de vier tegelranden, en paars gekleurde hoekjes die afgebroken worden door een brede blauwe en witte tegelzoom (Korf 1979, 52, afb. 57b).

Fig. 3: Steenhouwersvest, atelier 'De Goudbloem', A117/7/T2, 128 x 71 x 21 mm. Stad Antwerpen, afdeling archeologie.

Fig. 4: Vondst Gouda, 19.10.1977. Verzameling Meyers.

	A	**B**	**C**
inv. nr.:	AV.1937.013.4-9	AV.1937.013.5-9	AV.1937.013.9-9
omschrijving:	leeuwenkop	leeuwenkop	leeuwenkop
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	137,5 mm 137,3 mm 18,1 mm	135,7 mm 136,9 mm 18,8 mm	106,0 mm 135,1 mm 18,4 mm
scherfkleur	roze	roze	beige
mortel op rug:	ja	ja	ja
nagelgaatjes:	nee	nee	nee
kwaliteit:	• matig • glazuur gekookt in HLO • rand R beschadigd	• goed • zwarte verfrand op randen B en R • barsten rand B 34,7 mm, rand O 29,7 mm	• goed
vorm randen:	• taps	• taps	• taps; rand L ca. 3 cm afgehakt
scherf:	hard	hard	hard
vingerindrukken	-	aan HLO en HLB	-
gewicht:	572 gram	588 gram	415 gram
productie-periode:	ca. 1544	ca. 1544	ca. 1544
productieplaats:	onbekend	onbekend	onbekend
herkomst:	veiling Frans Claes, 1933	veiling Frans Claes, 1933	veiling Frans Claes, 1933
merktekens op rug:	• geen • '1888' in potlood • etiket 684 • etiket Vl-H A56 1/3	• geen • etiket Vl-H A56 2/3	geen

Bij een opgraving in pand *Het Steenken*, Kaasstraat 13, werden in een afvalput twee fragmenten aangetroffen waarop fracties van de leeuwenkop en vlechtbanden voorkomen, in monochroom blauw met gele rozetjes.

Het Historisch Museum te Rotterdam bezit een bijna gave kopie van de Antwerpse leeuwenkoptegel (de Jager 2009, 76, Afb. 2). Bijzonder hieraan is de parelrand tussen de twee stroken geel in de tegelhoeken. De parelrand kennen we in Antwerpen als vaak voorkomend kader omheen een centrale voorstelling, zoals bijvoorbeeld bij de tegeltableaus in Museum Plantin-Moretus (Caignie 2012a; Caignie 2012b) en vele andere.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 606
cat. nr. 22.A 56. 1-3/3
Twee tegels en een fragment versierd met een grote leeuwenkop, die gevat zit in een kruis, waarvan de armen versierd zijn met een vlechtband-ornament. Kleuren: blauw, geel, oranje en mangaan. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.
Veiling Frans Claes 1933, nr.1330.
Gift van de maatschappij "Artibus Patriae", 1933.

Van Herck 1936, pl. 7. || **Van Herck 1941**, 32-33, afb. 11.
Groneman 1959a, 14, fig. 10a, 10b. || **Groneman 1959b**, 34-35.
Cat. Sterckshof 1962, 39, cat.48.
Philippen 1932, 256, fig. 99.
Musée Frans Claes 1933, cat. 1330, planche 40 (enkel AV.1937.013.9-9 afgebeeld).
Korf & Hijmersma 1971, cat. 86.
Dumortier 2002, 182, cat. nr. 31.
Caignie 2004, 9.

Inhoud

Afb. 13

AV.7675 - leeuwenkoptegel

Deze tegel wordt hier opgenomen omwille van het leeuwenkopachtig masker dat enige gelijkenis vertoont met de leeuwenkop op de voorgaande drie tegels. Ook de gelijkenis met het masker op tegel AV.7652 (zie *Deel I.3.b*) valt op. Cat. IV noemt dit trouwens een *saterkop*.

Gevlochten banden vormen grote cirkels afgewisseld met kleine. De kleine staat in het midden van de tegel; de grote worden half doorsneden door de tegelranden boven en onder. De banden zijn gevormd door tweemaal twee blauwe lijnen die tussen hen een brede witte strook laten. Op de plaats waar de banden elkaar kruisen, versterkt een blauwe arcering het niveau-verschil. De kleine cirkel is gevuld met een geel leeuwenkopje; de halve cirkels zijn gevuld met gestileerde bladeren gespaard uit blauw.

Aan beide zijden van de kleine cirkel is een palmet-ornament gespaard uit geel. Hier en daar zijn die beschaduwd door een bruine streep, wat ook bijdraagt tot het dieptezicht. Deze bruine accentuering ontmoeten we op heel wat Antwerpse majolicategels met ornamentdecor uit het midden van de 16de eeuw. Dit model palmetornament vertoont veel gelijkenis met dat in de kwartkruisen van het tegeltapijt met geometrisch decor: AV.7664, AV.7669 en AV.7670.1-2 (zie pagina 15, 16 en 18).

Van Herck 1941, pagina 33 schrijft in verband met deze tegel: “*Wil men het motief meer omvang en meer afwisseling geven, dan wordt de teekening langs beide middellijnen op zulke manier aangelegd dat bovenhelft en onderhelft dezelfde zijn, doch andere elementen bevatten dan rechterhelft en linkerhelft die ook onderling dezelfde zijn (Afb. 13).*” Deze analyse maakt duidelijk dat het decor kan aangesloten worden op zichzelf en dat dus met één enkele tegel een vlak-vullende betegeling kan worden uitgelegd.

De zwart-wit constructie van Afb. 13 is hiernaast met de tegel in kleur gereconstrueerd. De grote cirkels vervolledigen zich, en horizontaal vormen zich tussenin ook nieuwe kleine cirkels. Door felle beschadiging van de hoeken komt het leeuwenkopje hierin niet tot zijn recht, maar mits uitvergroting kan worden vastgesteld dat het nieuwe uit vier hoekornamenten samengesteld decor wel degelijk een geel leeuwenkopje is.
In de opstelling van Afb. 13 zijn de leeuwenkopjes steeds naar de toeschouwer gericht. Bij een test waarin de onderste twee tegels 180° worden gedraaid - en de leeuwtjes naar elkaar toekijken - blijft het ornamentele aspect van het viertje ongewijzigd, behalve voor de leeuwtjes in de nieuw gevormde kleine cirkels. De tegels kunnen daarom enkel in de combinatie zoals aangegeven in Afb. 13 geschikt worden.

inv. nr.:	AV.7675
omschrijving:	leeuwenkop/saterkop in slingerbanden
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	135,5 mm 132,8 mm 20,2/19,4 mm
scherfkleur	roze
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HLO-HRB: 111,0 mm
kwaliteit:	• goed • mat • zwart geworden
vorm randen:	taps
scherf:	hard
gewicht:	596 gram
productie-periode:	ca. 1550
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	• '1885 (?)' in potlood • etiket ' Vl.-H A 57'

Voor heel wat ornamenttegels in de MAS|collectie Vleeshuis is geen tweede exemplaar gekend. Deze tegel AV.7675 vormt een uitzondering hierop. In het Gemeente Museum te Den Haag bevindt zich een identiek gaaf exemplaar (Korf & Hijmersma 1971, cat. 124; Korf 1979, 58, afb. 7). En we kennen een fragment uit de opgraving in de Sint-Augustinuskerk dat, op de groene kleur van het leeuwtje na, identiek is aan de hier bestudeerde tegel (fig. 1) (Caignie 2008, 13).

Zeven fragmenten met een licht gewijzigde ornamentatie uit de opgraving voor de stadsparking aan de Grote Markt hebben dezelfde structuur van slingerbanden met twee halve cirkels en een kleine cirkel, in het midden waarvan het gekende leeuwenkopje (fig. 2 en 3). De invulling van de grote cirkels is echter totaal verschillend, nu uitgespaard uit oranjebruin. Ze gelijkt sterk op de ornamenten links en rechts van de kleine cirkel die nu gespaard zijn uit blauw. De tegelhoeken zijn bruin of paars ingekleurd zodat de kleine cirkels die bij viertjes ontstaan geen leeuwenkopje meer bevatten. Een hele tegel met dit decor wordt door Dingeman Korf toegeschreven aan de werkplaats van de familie Andries (afgebeeld zowel bij Korf 1979, 58, afb. 74 als bij De Goederen 1981, cat. 2).

Fig. 1. Site Sint-Augustinuskerk, A234/0/T17. Stad Antwerpen, afdeling archeologie.

Fig. 2: Site Stadsparking, A.Sp-P31-Ma2. Stad Antwerpen, afdeling archeologie.

Fig. 3: Site Stadsparking, A.Sp-P31-Ma4. Stad Antwerpen, afdeling archeologie.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 607

cat. nr. 22.A 57

Tegel versierd met groteske saterkop als middenmotief, geplaatst in bandwerk en arabeskenornament. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 33-34, afb. 13.

Dumortier 2002, 191-192, cat. 41.

Inhoud

II. 6. vlakvormend decor

AV.7677 - cirkelbandsegmenten

AV.7677.2-8

AV.7677.1-8 tot 6-8 (boven links naar onder rechts)

AV.7677.7-8

De MAS|collectie Vleeshuis bezit acht exemplaren met een decor dat met de term *cirkelband-segmenten* kan worden aangeduid. Er is enerzijds een paneel met zes tegels en daarnaast nog twee losse tegels. Of beide eenzelfde herkomst hebben, kan niet worden opgemaakt. Het gaafste exemplaar, AV.7677.2-8, is hierboven weergegeven. De tegel toont een geometrische compositie van gevlochten cirkelbanden waarvan elke tegel slechts vier kwartexemplaren bevat. De straal van de cirkel meet 3/5de van de tegelbreedte, waardoor in de hoeken vrije ruimte ontstaat voor een *dubbele palmet*, overhoeks gespaard uit blauw of geel.

Deze palmetconstructie wordt ondersteund door een kleine witte bol in de tegelhoek. Een drielobbig getand blad wordt omsloten door een met blaadjes bezette hartvorm, die bovenaan gekroond is met een vijflobbige bloem. Deze laatste komt op nog andere Antwerpse majolicategels voor. Een in cuaan geschilderde kern contrasteert met de felblauwe en gele fond in deze hoeken. Deze kern en een vette blauwe trek aan de randen van de *dubbele palmet* in de gele hoeken, zijn kenmerkend voor dit hoekornament. De brede cirkelbanden worden afgelijnd door een blauwe trek en parallelle lijnen aan de binnenzijde. De schilder heeft de kruising van de banden voorzien van schaduw om meer diepte te geven aan de tekening. Het kleine vakje tussen de bolle zijden van de cirkelsegmenten is ingevuld met een dambordmotief, wit gespaard uit bruin, dat eveneens op meerdere Antwerpse majolicastukken voorkomt.

AV.7677.8-8

Wanneer vier tegels worden samen gelegd, ontstaat een stervorm van *dubbele palmetten* op een blauwe of gele fond binnen een volledige cirkelband. Op het hiervoor afgebeeld paneel met zes tegels staan beide voorstellingen naast elkaar.

Recent werden tussen de opgravingsvondsten van het kasteel van Jean de Hennin-Liétard te Boussu (provincie Henegouwen) 76 tegels of fragmenten aangetroffen met dit cirkelbanddecor. Omdat het decor lichtjes verschilt, hebben ze deel uitgemaakt van twee verschillende vloeren. Bij de eerste vloer, waarvan één hele tegel en 42 fragmenten werden opgegraven, komt het decor volledig overeen met dat op de acht hier bestudeerde tegels. Tien overige exemplaren, waaronder drie hele tegels, wijken op twee punten af van het hierboven besproken decor. De vijflobbige palmet met cyaankleurige kern werd vervangen door een sierlijke bladvorm die bovenaan een kleine bol insluit. De *dubbele palmet* in de gele hoeken wordt nu niet door een blauwe lijn geaccentueerd, maar door een bruine die nog wat meer reliëf geeft aan dit ornament (1-Z1T3). De aanwezigheid van tegeltjes in driehoekvorm, waarop de helft van het tegeldecor staat, wijst op een plaatsing van de tegels op de punt, waarbij de driehoeken bedoeld zijn om de openingen aan de randen van de vloer te dichten.
(Caignie & Dumortier, verwacht in 2016-2017)

Op een gelijkaardig exemplaar uit de kapelvloer van kasteel Rameyenhof te Gestel is de straal van de cirkel 4/5de van de tegelbreedte. Hierdoor ontstaat aan de vier randen een vrije ruimte die nu wordt opgevuld met enkelvoudige palmetten, gespaard uit blauw of geel. Wanneer vier tegels worden samen gelegd, ontstaat bij dit Rameyen-type aan de tegelranden een *palmettenduo* dat minder mooi oogt dan het palmettenkruis bij de zes tegels in het paneel. Het Rameyen-type is nooit elders in collecties of publicaties gezien en mag daarom als Antwerps fabricaat worden aangenomen. Men kan zich voorstellen dat deze tegel model heeft gestaan voor het in België en Nederland vaker voorkomende type zoals de acht exemplaren in de MAS|collectie Vleeshuis.
Benevens de omvangrijke vondst in Boussu zijn nog twee fragmenten gekend, opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen.

Boussu 1-Z1T3

Rameyen

Nota's:

1. In het hiernavolgend schema met materiële kenmerken worden de eerste zes tegels georiënteerd zoals geplaatst in het paneel. De zevende en achtste tegel worden met hun samengaande hoeken tegen elkaar aan geplaatst. Deze oriëntatie is belangrijk voor een goed begrip van de opgegeven afmetingen en de plaatsaanduiding van de nagelgaatjes.
2. Voor de tegels in het paneel met houten rug kan een aantal kenmerken niet waargenomen worden.

inv. nr.:	AV.7677.1-8	AV.7677.2-8	AV.7677.3-8	AV.7677.4-8	AV.7677.5-8	AV.7677.6-8	AV.7677.7-8	AV.7677.8-8
omschrijving:	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten	Cirkelband-segmenten
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	137,9 mm 136,2 mm (20) mm	131,7 mm 129,7 mm (20) mm	133,4 mm 132,3 mm (20) mm	135,0 mm 129,8 mm (20) mm	129,4 mm 132,1 mm (20) mm	133,2 mm 134,8 mm (20) mm	133,5 mm 130,4 mm 20 mm	135,0 mm 132,3 mm 20,5 mm
scherfkleur	roze	roze	roze	roze	roze	roze	roze	roze
mortel op rug:	ja	ja	ja	ja	ja	ja	ja, plaaster	ja
nagelgaatjes:	HLO-HRB: 112,8 mm	HLO-HRB: 108,4 mm	HLO-HRB: 109,7 mm	HLB-HRO: 113,0 mm	HLB-HRO: 110,4 mm	HLB-HRO: 112,0 mm	HLO-HRB: 111,1 mm	HLO-HRB: 110,5 mm
kwaliteit:	• slecht • veel putjes • rand L beschadigd • rand B ontbreekt • gekookt in HLO en aan rand L • put aan rand L	• matig • loopslijtage op randen L & R	• slecht • loopslijtage rand L • 2 fragmenten (Vk middendoor gebroken)	• goed • scherf in HLO ontbreekt • vingerindruk aan rand O	• matig • glazuur in HLO ontbreekt • glazuur opgekruld boven-aan • barst rand B: 37 mm • barst rand O: 30 mm	• matig • loopslijtage op rand RB • HRO ontbreekt • HLO ontbreekt	• matig • 2 fragmenten geplakt; op rug verstevigd met dikke laag plaaster • rand O afgebroken en schuin afgehakt	• matig • HRB ontbreekt • zie toelichting hierna
vorm randen:	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht & taps
scherf:	een put aan rand L	-					hard	• hard, gelaagd • verdieping in blauwe HRO
tegelvlak hol/bol:	-	-	-	-	-	-	-	licht hol
gewicht:	niet meetbaar	niet meetbaar	niet meetbaar	niet meetbaar	niet meetbaar	niet meetbaar	667 gram (plaaster!)	552 gram
productie-periode:	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562	vóór 1562
productieplaats:	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend
merktekens op rug:	niet beschikbaar	niet beschikbaar	niet beschikbaar	niet beschikbaar	niet beschikbaar	niet beschikbaar	-	-

Enkele opmerkingen bij de tegelkenmerken.

- Er is geen opvallend verschil te merken tussen de zes tegels in het paneel en de twee losse tegels. Hun kwaliteit wordt als 'matig' bestempeld, deels door enkele gebreken bij de productie, deels door schade nadien opgelopen.
- Hoewel de breukrand in de HRB van tegel AV.7677.8-8 niet recent is, geeft die toch een idee van de scherfkleur, waarover we bij een gave tegel normaal geen informatie krijgen.
- Bij diezelfde tegel AV.7677.8-8 is rechts de onderrand afgebroken, maar er worden op de ronding wel sporen van blauw en wit glazuur opgemerkt, alsook een vermoeden van loodglazuur (roze glinstering)!
- De nagelgaatjes liggen ver verwijderd van de tegelhoeken. In andere woorden, hun onderlinge afstand is aanzienlijk kleiner dan bij het merendeel der hier besproken majolicategels. De waarden liggen bij de acht tegels wel in dezelfde grootorde.
- In Cat. IV wordt deze tegel 'einde 16de eeuw' gedateerd. Onderzoek van de reeds vernoemde cirkelbandtegels uit het kasteel te Boussu wijst uit dat deze productie vermoedelijk vóór 1562 mag gedateerd worden, de overlijdensdatum van Jean de Hennin-Liétard.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 610
cat. nr. 22.A 60. 1-8/8
Acht tegels versierd met in elkaar gevlochten kringen met arabesken en rozetten. Kleuren: blauw, geel, oranje en groen. Einde XVIe eeuw. Z. 13,5 cm.
Van Herck 1941, 33-34, afb. 16.
Cat. Sterckshof 1962, 40, cat. 52.
Tegels met vlechtbandversiering en arabesken - Blauw, geel, oranje en groen; 13,5 x 13,5 - Antwerpen eind 16de eeuw.
Korf 1979, 65, afb. 97.
Pluis 2013, 331, A.01.70.05 (Boussu-decor).

AV.7677.8-8 breukrand

AV.7673, AV.7674 - gevlochten ringen

AV.7673.1-2

AV.7673.2-2

AV.7674

Van het decor met *gevlochten ringen* zijn in de MAS|collectie Vleeshuis twee varianten aanwezig: een met witte ringen op een polychrome achtergrond van oranje of geel, groen en blauw, een tweede op een bruine achtergrond. Grote en kleine ringen vlechten zich in elkaar tot een symmetrisch en harmonisch geheel, zeker wanneer dit vlechtwerk beschouwd wordt op een paneel van vier tegels (of meer) zoals hiernaast geconstrueerd. Zowel in de polychrome als in de bruine versie worden de plaatsen waar de ringen elkaar boven of onder kruisen, lichtjes met blauw beschaduwd om een diepte-effect te creëren. De ringen zijn volmaakt rond, wellicht getrokken met een hulpstuk dat als ’passer’ dienst deed; er worden praktisch geen haperingen in de aansluitingen opgemerkt. Wel zijn hier en daar iets te diepe insnijdingen in de elkaar kruisende ringen zichtbaar. Afgezien van dit detail, mag dit als een ingenieus decor bestempeld worden dat van de tegelschilder een enorme handigheid en concentratie heeft vereist; zeker niet een beginneling in het vak.

Het rozetje op de polychrome exemplaren wordt in Cat. IV terecht ‘rudimentair’ genoemd en mist de fijnheid en precisie van het overige schilderwerk zeker in vergelijking met het mooi gekarteld exemplaar op de bruine variant. De halve ringen en halve rozetten op de vier randen maken dat de tegels in alle richtingen tot in het oneindige bij elkaar kunnen aangesloten worden.

In de hoeken van de tegel met bruine fond wordt een wit bandje waargenomen dat bij het samenleggen van vier tegelhoeken waarschijnlijk een kleine cirkelband zal vormen. Door de zware beschadiging van de tegelranden en -hoeken van het polychrome decor is er op die tegels weinig van dit hoekornament te merken.

Van de polychrome versie bezit de MAS|collectie Vleeshuis twee exemplaren, de ene op een overwegend oranje fond, de andere op een gele fond. Dit wijst niet noodzakelijk op twee verschillende vloeren; deze kleurschakering kan best afwisselend in eenzelfde vloer zijn toegepast. Het groen en blauw stemmen wel overeen, ook het felle en vlekkerige voorkomen van het blauw. Beide tegels zijn gevat in een paneel met vier andere tegels die helemaal niet verwant zijn aan de *gevlochten ringen* (zie afbeelding hiernaast). Drie ervan zijn Spaanse producties met een diagonaal geplaatst acanthusblad, de vierde betreft tableaurandtegel AV.7654.2-2 die reeds in deel I van dit studierapport werd behandeld. Beide tegels zijn aan de randen zwaar beschadigd, maar andere schade zoals barst of breuk kan niet worden vastgesteld. Hoe ongelukkig dit samengesteld assortiment ook moge zijn, toch is het raadzaam het paneel te bewaren in de staat waarin het zich bevindt, om ergere schade te vermijden. Gevolg hiervan is dat een aantal belangrijke kenmerken van beide tegels niet kan worden waargenomen.

Het decor van *gevlochten ringen* op de bruine tegel is conform aan dat op de polychrome exemplaren. Kenmerken zoals breedte, hoogte en onderlinge afstand van nagelgaatjes stemmen goed overeen. Ook de overeenkomst van het zeer fijne nagelgaatje op de drie tegels is opvallend. De matte schijn van het glazuur en een lichte oververhitting van het wit in bepaalde ringen - duidelijk aanwezig bij alle drie exemplaren - doet vermoeden dat ze gelijktijdig geschilderd en gebakken zijn. Is de bruine versie dan een goedkopere uitgave van dit decor? Of was het een realisatie die qua kleur beter paste bij de gekende Antwerpse inlegtegels, waar het bruine glazuur de roodbruine scherf van deze laatste moest benaderen (Geyskens 2011)?

AV.7673.1-2 (links) en AV.7676.2-2 (rechts)

Van de polychrome versie van *gevlochten ringen* zijn geen andere exemplaren in museale of particuliere verzamelingen gekend. Van de versie op bruine fond is nog een tweede exemplaar gekend, namelijk in de voormalige collectie J.W.N. van Achterbergh te Leeuwarden, nu in de collectie G.J.M. de Ree te Amersfoort. De afmetingen van dit exemplaar, evenals de kenmerken van de nagelgaatjes, komen overeen met het Antwerps exemplaar.

133 x 135 x 20/16 mm (coll. G.J.M. de Ree)

inv. nr.:	AV.7673.1-2	AV.7673.2-2	AV.7674
omschrijving:	gevlochten ringen, polychroom	gevlochten ringen, polychroom	gevlochten ringen op bruine fond
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	136,1 mm 134,3 mm niet meetbaar	135,7 mm 133,1 mm niet meetbaar	135,2 mm 133,7 mm 17,1 mm
scherfkleur	?	?	roze
mortel op rug:	ja, in het kader	ja, in het kader	ja
nagelgaatjes:	HLB-HRO: 126,7 mm HLB is dicht gevloeid	HLB-HRO: 128,5 mm	HLB-HRO: 125,6 mm
kwaliteit:	• goed • randen O & R beschadigd	• goed • grof glazuurvlak • HRO: glazuur gekookt • HRO: aanbak van aanliggende tegel	• zeer goed • mat glazuurvlak
vorm randen:	-	-	licht taps
scherf:	-	-	hard
tegelvlak hol/bol:	-	-	-
gewicht:	-	-	555 gram
productie-periode:	ca. 1550	ca. 1550	ca. 1550
productieplaats:	onbekend	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend	onbekend
merktekens op rug:	• ‘1875 - 1876 - 1877’ in rood potlood		• ‘1892’ • etiket Vl.-H 22.A.55

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 604; cat. nr. 22.A 54.1-2/2 [AV.7673.1-2 en 2-2]

Twee tegels versierd met in elkaar gevlochten ringen en rudimentaire rozetjes.

Kleuren: blauw, oranje, groen, geel.

Omstreeks 1550.

Z. 13,5 cm.

- volgnummer 605; cat. nr. 22.A 55 [AV.7674]

Tegel versierd met in elkaar gevlochten ringen en rozetjes als middenmotief.

Kleuren: blauw afgetekend op oranje grond.

Omstreeks 1550.

H. 13,3 cm. B. 13,5 cm.

Korf & Hijmersma 1971, afb. 105. (*)

Een witte cirkelband in het midden wordt doorvlochten met 4 halve cirkels op de tegelzijde en vier hele cirkels met middelpunt op diagonaal. Verder één hele rozet in het midden en vier halve rozetten op midden van de zijde. Achtergrond opgevuld met oranjebruin.

de Jonge 1978, afb. 22 d. (*)

Korf 1979, 62, afb. 88. (*)

Ornamenttegel in Spaans-Moorse stijl met bandenvlechtwerk in spaartechniek’, XVIc, oranje en blauw.

Pluis 2013, 321, A.01.40.16. (*)

Gevlochten cirkels; blauw en wit op oranjebruin fond; 135x136x? mm; 1570-1600.

(*) voormalige coll. J.W.N. van Achterbergh; huidige coll. G.J.M. de Ree.

Inhoud

AV.7667 - feronnerie ornament

AV.7667.1-2

AV.7667.2-2

Het diagonaal geplaatst decor op deze twee tegels bevat heel wat kenmerken van een feronnerie ornamentatie. Het witte bandenwerk in de tegelhelft linksonder sluit een vaas in - als het ware uit ijzer gesneden - waaruit een tak opstijgt die in de overliggende hoek uitwaaiert in drie sierlijke bladstengels. De vaasmond is gespaard uit een bruine fond, terwijl de voet ervan en de bladstengels rusten op een gele fond. Twee spiraalvormige witte banden, links en rechts van de tak, vormen ijzerkrulwerk dat door de blauwe inkleuring een driedimensionaal beeld oproept. De smalle strookjes wit met wat bruin ertussenin - op slechts drie tegelranden zichtbaar - verbinden de spiralen van twee aanliggende tegels.

Het decor op de individuele tegel maakt indruk, maar de pracht ervan komt pas tot uiting bij een groter vlak zoals hiernaast geconstrueerd. Gezien vanuit het midden van een viertje, worden vier fel gekleurde zones van elkaar gescheiden door vloeiende witte banden: in het midden vier maanvormige gele blokjes die de voeten van de vazen aftekenen; gevolgd door een bruin ingekleurd accoladevormig vierkant waaruit vier mondstukken van vazen zijn gespaard; aan de vier randen telkens twee naar elkaar toebuigende spiralen die door de blauwe inkleuring van de ingesloten vlakken een waar dieptezicht creëren; en tenslotte in de vier hoeken, drie stengels met meerdere lang gerekte bladeren die gespaard zijn uit het geel.

Constructie met achtmaal tegel AV.7667.1-2

inv. nr.:	AV.7667.1-2	AV.76767.2-2
omschrijving:	feronnerie ornament	feronnerie ornament
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	136,8 mm 136,4 mm 20,1 mm	126 mm 138 mm 19,8 mm
scherfkleur	roze	roze
mortel op rug:	ja	ja
nagelgaatjes:	HLO-HRB: 114,9 mm	HLB-HRO: 93,7 mm (HRO onzeker)
kwaliteit:	• matig • 3 fragmenten, recent (slecht) geplakt • ontbrekende plak glazuur • scherf in HLB ontbreekt	• matig • loopschade op randen • glazuurschade • rand R afgezaagd of afgehakt
vorm randen:	licht taps	taps
scherf:	hard	hard
tegelvlak hol/bol:	-	-
gewicht:	592 gram	551 gram
productie-periode:	ca. 1550	ca. 1550
productieplaats:	onbekend	onbekend
herkomst:	onbekend	onbekend
merktekens op rug:	-	
aantal exemplaren gekend	uniek exemplaar 1 van 2	uniek exemplaar 2 van 2

Dit decor hebben we nergens anders ontmoet. Zoals vele andere tegels uit de MAS|collectie Vleeshuis moeten ze beschouwd worden als unica; dit betekent dat slechts één vloer met een beperkt aantal tegels geproduceerd zal zijn.

Beide tegels werden wel reeds als vloertje toegepast, getuige de mortelresten op de tegelruggen.

De dikte van om en bij de 2 cm geeft aan dat het vloertegels zijn. Ook de loopschade opgemerkt bij tegel .2-2 wijst in die richting.

Bij de ontmanteling werd tegel .1-2 waarschijnlijk in drie stukken gebroken en tegel .2-2 aan de rechterkant ruim 1 cm ingekort. Dit laatste verklaart het mindere gewicht van tegel .2-2.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 598

cat. nr. 22.A 47. 1-2/2

Twee vloertegels met band- en bladornament.

Kleuren: blauw, geel en oranje. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.

Van Herck 1941, 28, afb. 2.

Dumortier 2002, 191, cat. 39.

Inhoud

AV.7668 - rankenornament op blauw

AV.7668 (foto 2014)

AV.7668 (foto 1995)

Deze tegel werd reeds in 1995 gefotografeerd, met andere camera en belichting. Daarop is de plaasteren aanvulling met bijgeschilderde ringen nog te zien. Op de breukrand van de in 2014 gefotografeerde tegel is de aanhef van twee cirkelbanden te zien, maar of de verdere aanvulling van de ringen het originele beeld weergeeft, is niet uit te maken. Voor deze studie wordt deze aanvulling dusdanig aanvaardt.

De tegel toont slechts één vierde deel van het decor, dat opnieuw een verschillende voorstelling geeft naargelang de wijze waarop de tegels tegen elkaar aangeschoven worden. Op een constructie van acht tegels komen drie decoratie-elementen tevoorschijn.

Centraal staat een accoladevormig vierkant op de punt dat ingevuld is met acht witte ringen die als een ketting in elkaar verstrengeld zijn en gespaard uit een oranjebruine fond.

Het tweede element is een achtbenig kruis dat ook kan gezien worden als een klein Andreas kruis geplaatst op een Grieks kruis. Het bevat de binding van waaruit twee met blaadjes bezette ranken zich naar de overstaande hoek verheffen waar ze zich rug aan rug als spiralen ontrollen. Bijzonder aan deze ranken zijn het fijne schilderwerk gespaard uit het blauw - het lijkt wel *sgraffito* - en de wijze waarop ze onder de witte banden van het kruis en het derde decoratie-element doorduiken.

Dit laatste heeft een cartouchevorm, aan de boven- en onderrand afgeplat, aan de zijranden afgerond.

Het decor op dit groter vlak komt nogal druk over, en door de slechte staat van het glazuur ook wat wazig.

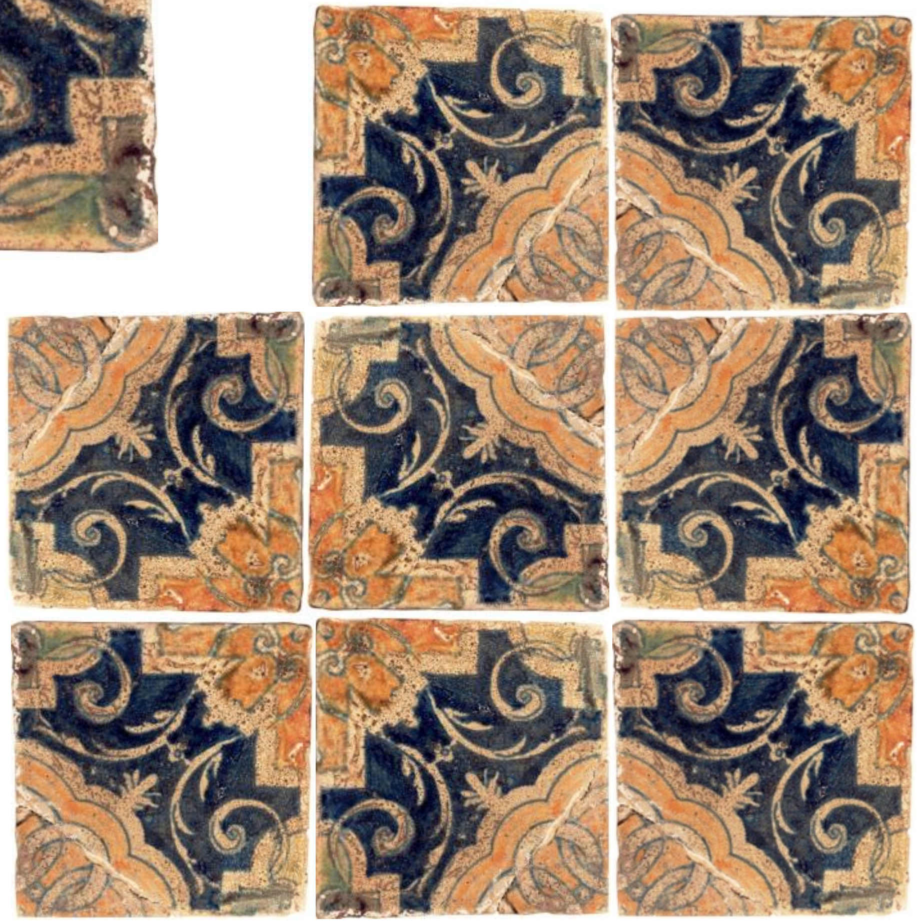

inv. nr.:	AV.7668
omschrijving:	rakenornament op blauw
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	133,3 mm 134,3 mm 19,9 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HRB: 26,5 mm uit de hoek
kwaliteit:	• matig • grof (gekookt?) glazuur
vorm randen:	taps
scherf:	hard
gewicht:	522 gram
productie-periode:	ca. 1550
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
aantal exemplaren gekend:	uniek exemplaar

De constructie op de vorige pagina werd opzettelijk met de foto in kleur uit 1995 gemaakt omdat het decor daarop volledig geacht wordt. De breukrand met nog wat sporen van plaastervulling verstoort het beeld van de ineengestrengelde ringen. Ook op de zwart-wit constructie van Van Herck uit 1941 (afb. 15) - die slechts zes tegels samenlegt en dus enkel het accoladevormig vierkant met ringen illustreert - is deze storende breuklijn te zien. Deze foto leert ons dat de plaasteraanvulling reeds in 1941 was aangebracht.

Dit decor, met de samenstellende elementen én invulling zoals hiervoor beschreven, is uniek.

Het Museum of Londen bezit twee tegels met nagenoeg identieke indeling én invulling die vermeld worden als *mogelijk een Antwerpse kopij van een Spaanse arista tegel* en door de auteurs gedateerd *begin-midden 16de eeuw* (Betts and Weinstein 2010, 90-91). De op spiralen eindigende ranken op het blauwe veld zijn iets meer gestileerd dan op het exemplaar uit de MAS|collectie Vleeshuis.

Een tegel met identieke indeling maar verschillend van invulling, wordt afgebeeld in Pluis 2013, 225, A.01.05.62. Hij wordt daar gedateerd 1570-1600 met afmetingen 132 x 135 x 15 mm. De blauwe band met bijgaande blauwe trek rondom de middenvoorstelling, én de fijne ranken bezet met veelkleurige bladeren maken deze invulling verwant aan de Pellegrin decoratie die besproken werd in *deel II.3 tegeltapijt met arabesken*. Een datering 1540-1560 lijkt dan meer aangewezen.

Mogelijk hebben de ringen op deze twee laatste tegels de inspiratie gevormd voor de restaurateur van de vernoemde plaasteren aanvulling.

Museum of London, A4645, 134x131x19/17.

Pluis 2013, 225, A.01.05.62, 132x135x15. (Part. Collectie)

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV volgnummer 599; cat. nr. 22.A 48. *Tegel versierd met bandwerk en rankenornament. Kleuren: blauw, oranje en groen. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.*

Van Herck 1941, 34, afb. 15. // **Schéle 1965**, fig. 33, 93. // **Dumortier 2002**, 191, cat. 40.

Inhoud

AV.7671 - bladornamenten

Het decor op deze tegel is niet eenvoudig te beschrijven; een aantal elementen zal slechts te begrijpen zijn door het decor op de aansluitende tegel(s). Voor de lichtblauw ingekleurde band, is niet duidelijk hoe die zich verder ontwikkelt op de tegels boven en rechts van deze tegel. Van de halve cartouche in de rechter bovenhoek kan op de aanliggende tegel het spiegelbeeld worden verwacht, maar hoe het zich verder naar rechts toe ontwikkelt is niet op te maken. Idem dito voor het gele vlak in de hoek rechtsonder en het slingerlint linksonder. Afgezien van deze moeilijkheid toont de tegel een prachtige decoratie van ranken en bladeren.

Centraal staat een groene bladkelk op stengel die voortkomt uit een knol in het gele veld onder rechts; de knol zelf maakt deel uit van een spiraalvorm die eindigt in een bladkelk. Uit die bladkelk ontspringt een stengel die de gele zone afbakent en eindigt in nog een andere bladkelk die paars is ingekleurd, net als de bla-deren aan de groene bladkelk.

De groene bladkelk verlengt zich naar rechts in een spiraal die eindigt in een blauwe zaaddoos. De rank die uit de groene bladkelk voortkomt, slingert naar links toe om aan te sluiten op de bloemknop bovenaan het gekartelde gele blad.

Zoals voor vorige tegeldecors willen we ook voor dit decor nagaan hoe de tegel zich heeft gepositioneerd in een groter geheel. Het wordt gauw duidelijk dat met één enkele tegel het volledig decor niet kan geconstrueerd worden. Ofwel biedt de tegel slechts een detail uit een grotere compositie, gevuld met ranken, allerlei bladvormen en cartouches, ofwel moeten er tegels bestaan hebben met overeenkomstige elementen, die op een andere wijze - mogelijk spiegelbeeldig - geordend zijn. In dit vermoeden worden we gesteund door de beschrijving die Van Herck (1941, 34) van deze tegel gaf: “*Beide tegels zijn van dezelfde teekening, doch in tegenover-gestelde richting. ... (Afb. 17)***.**”

De expliciete verwijzing naar afbeelding 17 - de zwart-wit foto van de tegel die we hier bestuderen - leert dat er tot minstens 1941 een tweede exemplaar aanwezig was in de collectie met een decor *in de tegenovergestelde richting* i.a.w. gespiegeld. In Cat. IV, die een stand geeft van de tegelinventaris in 1954, wordt slechts één exemplaar vermeld (zie *verwijzingen in de literatuur* hierna). In de huidige fysische inventaris is inderdaad slechts één exemplaar aanwezig.

Op zoek naar dit ontbrekend decor, wordt hierna een gespiegelde versie gemaakt door het decor verticaal te wentelen rond de bovenrand van de beschikbare tegel (A). Afbeelding (B) zou dan het tweede tegeldecor zijn waarop Van Herck alludeert. Beide tegels A en B lijken harmonieus samen te gaan en leveren een aanvaardbaar beeld op wat cartouchevorming en symmetrie van ranken en bladeren betreft.

B
A

Kunnen we nu met deze twee decors een tegelvloer samen-stellen? Of ontbreekt er nog meer beeld?

De constructie hierna bewijst dat de tegelvloer inderdaad kan samengesteld worden met:

- tegel A,
- tegel B,
- tegel A 180° gedraaid (A^{180}), en
- tegel B 180° gedraaid (B^{180}).

Legende

A = de beschikbare tegel uit de MAS|collectie Vleeshuis

B = de beschikbare tegel A, verticaal gespiegeld (bekomen door de spons om te draaien)

A^{180} = de beschikbare tegel A, 180° gedraaid

B^{180} = de afbeelding B, 180° gedraaid

Het plaatsen van de tegels verloopt als volgt:

- op tegelrij **X** wordt gestart met tegel A (**A**) in het midden van deze rij,
- boven en onder A wordt de gespiegelde versie (**B**) aangesloten,
- links en rechts van tegel A wordt de gespiegelde versie van B aangesloten, 180° gedraaid (**B**^{180}),

De constructie bevat nu vijf tegels, geplaatst in kruisvorm: B A B - B^{180} A B^{180}.

- de vier ontbrekende hoeken worden ingevuld met de basistegel A, 180° gedraaid (**A**^{180}),

Nu is een vlak van negen tegels samengelegd.

- het vloertje kan horizontaal verder met tegelrijen worden aangevuld, bijvoorbeeld met rij **Y** bovenaan, die een kopie is rij **X**,
- Idem dito door toevoegen van tegelkolommen (niet uitgewerkt).

Twee cartouchevormen komen tevoorschijn en alle bladeren, ranken en spiralen zijn symmetrisch opgesteld. De constructie komt goed over, is geloofwaardig door de melding van Van Herck betreffende een tweede tegel met decor *in tegenovergestelde richting*, maar blijft nog hypothese zolang de tegel met het *decor in de tegenovergestelde richting* uit de voormalige collectie Vleeshuis niet tevoorschijn is gekomen.

Maar toch … het bewijs dat de gespiegelde versie wel degelijk bestaat, vinden we in de collectie van het Philadelphia Museum of Art, Philadelphia, USA. In de catalogus van de rijke collectie Nederlandse tegels van dat museum wordt de gespiegelde versie afgebeeld als een klein zwart-wit icoontje, met tevens een afbeelding van de tegelrug (van Dam, Tichelaar, Schaap 1984, 45, 191, afb. 5).

inv. nr.:	AV.7671
omschrijving:	bladornamenten
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	134,0 mm 135,2 mm 17,7 mm
scherfkleur	zand
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HLB-HRO: 115,4 mm
kwaliteit:	• goed • lichte glazuurkook op rand LB en HLO
vorm randen:	• taps • rand L lichtjes afgehakt
scherf:	hard
gewicht:	540 gram
productie-periode:	ca. 1550
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	• '1896' met potlood • geen plaatsnummer • etiket "Vl.-H A.52
aantal exemplaren gekend	uniek exemplaar

Het bijschrift, uit het Engels vertaald, luidt als volgt:
Antwerpen of Frankrijk. 1560-1580. Polychroom. Gift van Mrs. Francis P. Garvan. Deze tegel, met een fijne lederkleurige klei, maakte deel uit van een heel groot vloerontwerp. De hele decoratie bestaat uit gebogen plantenranken en kronkelende bloemmotieven, geschilderd met geel, bruin, blauw, purper en turquoise. In een hoek zien we een fractie van een bruin wapenschild, gevat in een gele band die afgelijnd is in het blauw.

Met de vermelding dat de tegel deel heeft uitgemaakt *van een heel groot vloerontwerp*, wordt bedoeld dat het decor zich uitspreidt over een groot aantal tegels. Dit staat haaks op bovenstaande hypothese dat de hele vloer werd samengesteld met slechts twee tegeldecors die elkaars spiegelbeeld zijn. De kwartcartouche kunnen we moeilijk voor een wapenschild aanzien!

Voor de tegelschilder en de vloerder was dit geen eenvoudige klus. De twee decors moesten uit elkaar gehouden worden. Vandaar de noodzaak om op de tegelrug een merkteken aan te brengen dat aangeeft tot welk type het decor behoort. Op de rug van de Philadelphia-tegel is een teken 'Z' aangebracht dat hier staat voor het cijfer '2'. Op de tegel uit de MAS|collectie Vleeshuis werd dan, na verwijdering van het cementlaagje tot op scherfniveau, het cijfer '1' verwacht. Er werd echter geen enkel merkteken vastgesteld (zie foto hiernaast). Een mogelijke verklaring is dat enkel het tweede decor met een cijfer werd gemerkt..

Philadelphia Museum of Art, inv. nr. 1979-50-810, 134 x 127 x 19,5 mm, vier nagelgaatjes. (foto ontvangen van Curator Ella B. Schaap, juli 1998).

Herkomst

Het is nu duidelijk dat er drie tegels met dit decor in omloop zijn.
Het hiervoor besproken exemplaar AV.7671 in de MAS|collectie Vleeshuis is het enige tastbare exemplaar in ons bezit.

Het tweede exemplaar, spiegelbeeld van het vorige, dat in 1941 vermeld werd door Van Herck, bevindt zich niet meer in de MAS|collectie Vleeshuis. Wanneer en hoe dit exemplaar verloren is gegaan, moet ernstig onderzocht worden. Feit is dat het zich tot 1941 in de collectie bevond. In Cat. IV die de inventaris bevat zoals aanwezig in 1954 is slechts één tegel vermeld (cat. 602, 22.A 52). Ook in 1955 (Smekens 1955) en 1962 (Cat. Sterckshof 1962) wordt slechts één tegel vermeld. De vervreemding heeft dus plaatsgevonden tussen 1941 en 1954.

Het inventarisnummer 1979-50-810 van de tegel in Philadelphia Museum of Art verraadt het jaar van de gift aan het museum. Hoe de tegel in 1979 in het bezit van genoemd museum komt, is een onderzoek waard. Francis Patrick Garvan (1875-1937) was een verwoed verzamelaar van kunst van allerlei aard. Uit de inleiding van vernoemde catalogus kan worden opgemaakt dat hij reeds in 1925 geboeid raakte door de Nederlandse tegel en vanaf 1927 die ook intensief begon aan te kopen op veilingen. Wanneer in 1927 de tegelveiling van de collectie Eelco M. Vis in New York een halve mislukking bleek te zijn (cat. Dutch tiles 1927), koopt Francis Garvan na de veiling heel wat onverkochte loten op. In 1979 heeft een eerste schenking van tegels aan het Philadelphia Museum plaats door Mabel Brady Garvan, Francis Garvan's weduwe. In 1981 en 1985 volgen verdere schenkingen vanwege zijn zoon Anthony N.B. Garvan. De tegel in kwestie komt niet voor in de veilingcatalogus van de collectie Vis. Hij is dus aangekocht op een andere veiling of via een ander kanaal, in elk geval vóór zijn overlijden in 1937, dus ook vóór de melding van het bestaan van twee tegels in de Antwerpse collectie door Van Herck in 1941.
Aangezien het een Antwerpse productie betreft, blijft de vraag hoe en wanneer dit exemplaar in de collectie van Francis Garvan is terecht gekomen. Aangekocht in New York, of rechtstreeks in België of Nederland?
Francis Garvan hield zeer nauwkeurig informatie bij over zijn aankopen. Zijn archief is bewaard in het *Archives of American Art offices* waarvan online een inventaris is gepubliceerd: https://ia601406.us.archive.org/26/items/dutchtilesofxvxv00amer/dutchtilesofxvxv00amer.pdf
Tegels worden vermeld in

- *Series 4: Estate Records, 1929-1951,* Box 17 Folder 37 *Tiles, Miscellaneous, 1948;* en in
- *Series 5: Inventory, 1928-circa 1940s,* Box 40 Folder 11 *Inventory cards, Tiles, 1930s-1940s*.

Onderzoek van deze archieven zou eventueel opheldering kunnen brengen over de Antwerpse herkomst van deze tegel.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV
volgnummer 602
cat. nr. 22.A 52
Tegel met rankenornament en kleine draperie. Kleuren: blauw, geel, oranje, groen en mangaan. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm.
Van Herck 1941, 34, afb. 17.
Smekens 1955, 179, nr. 413a.
Cat. Sterckshof 1962, 39, cat. 50.
Vloertegel met rankenornament en kleine drapering - Blauw, geel, oranje, groen en mangaan; 13,5 x 13,5 - Antwerpen, ca. 1550.
van Dam, Tichelaar, Schaap 1984, 45, afb. 5.
Dumortier 2002, 192, cat. 44.

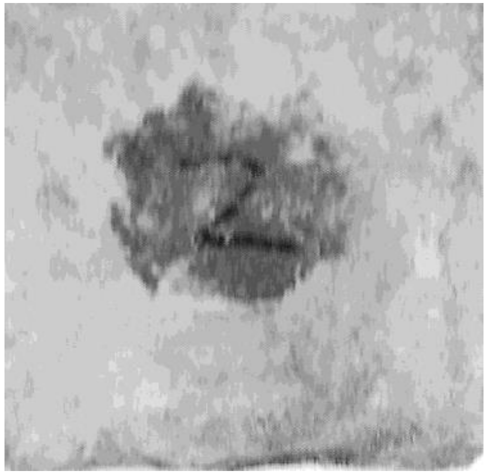

Philadelphia Museum of Art, inv. nr. 1979-50-810, reeksaanduiding '2' op rug.

48

Inhoud

AV.7678 - bloemen in ringen met lelies

AV.7678.1-4

AV.7678.2-4

AV.7678.3-4

AV.7678.4-4

In het midden van deze tegel ligt een rozetvormige bloem met vijf bruine blaadjes en vijf bloemstampers. We tellen telkens twee brede en drie parelvormige bruine blaadjes. Zo zien we dat tegel .1-4 90° naar rechts en tegel .4-4 90° naar links moet draaien om een identieke schikking te krijgen. De bloem is gevat in een felblauwe ring met aan weerszijden een smal strookje wit. Dezelfde bloem, half doorsneden, is geplaatst op de vier tegelranden. Bij twee aanliggende tegels wordt zo een nieuwe bloem gevormd, die nu slechts vier brede blaadjes telt. Eenzelfde felblauwe zoom met witte strookjes boordt de hele tegel af en geeft vorm aan de halve ringen. De ringen kleven onderling aan elkaar door een bladvormig groen ornamentje.

In de vier hoeken zit een gele lelie geprangd tussen het netwerk van ringen. De lelie komt oorspronkelijk voor in het wapenschild van het Franse koningshuis, maar men vindt het nadien ook in wapenschilden van families die hoegenaamd geen connectie hadden met Frankrijk. Hier moeten ze als zuiver decoratieve heraldische figuren beschouwd worden. Ze zijn 'van goud' wat volgens de wetten van de heraldiek - wanneer geen goud kan aangebracht worden - in een okerkleurig geel wordt voorgesteld (Pama 1969, 201 Lelie, 128 Goud). Bij het middelste lelieblad geeft een extra randlijn of schaduw wat diepte aan het ornament.

Deze vier tegels zijn gemonteerd in een paneel waarvan de kaderrand jammer genoeg een deel van de randen bedekt (fig. 3). Hierdoor blijven heel wat materiële kenmerken in de tabel hierna met een vraagteken staan.

De bloem vertoont veel gelijkenis met een rozetvorm op andere Antwerpse tegels. We denken aan exemplaren opgegraven op de site van het Bisschoppelijk paleis waarop hetzelfde type spits groen puntblaadje tussen de grote bloemblaadjes is gespiesd (fig. 1). Ook een aantal tegels uit de abdij van Herkenrode vertoont dit pittig detail (fig. 2).

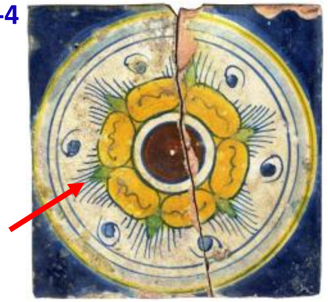

Fig. 1 Bisschoppelijk paleis, A102/0/M15

Fig. 2 Abdij van Herkenrode, A102/0/M15. Cliché KIK B21748

inv. nr.:	AV.7678 (4 tegels)
omschrijving:	bloemen in ringen met lelies
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	elk: ca. 130,0 mm ca. 130,0 mm ? mm
scherfkleur	?
mortel op rug:	?
nagelgaatjes:	elk: overhoekse afstand: 126,6 mm één gaatje dicht gevloeid
kwaliteit:	goed
vorm randen:	?
scherf:	?
tegelvlak hol/bol:	-
gewicht:	?
productie-periode:	ca. 1550
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	?

Bij een archeologische opgraving in juni 2011 van een pand aan de Paardenmarkt 34-36 te Antwerpen werden twee halve tegels aangetroffen van een decor dat slechts één vierde van het hier bestudeerde decor bevat.

Het gaafste meet 121 mm hoog en 68 mm breed (Fig. 4). Het bevat de felblauwe zoom in de linker bovenhoek, een kwart ring met kwartrozet in de linker onderhoek en een groot deel van de lelie.

Op het ontbrekend rechter stuk tegel moet in de boven- en onderhoek telkens een kwartring hebben gestaan. Een constructie van vier dergelijke tegels zal overeenstemmen met het decor van de hier bestudeerde tegel, maar dan met zijden van ca. 25 cm. Opvallend is de dikte van 28 mm voor dit exemplaar en 24,5 mm voor het tweede (fig. 5).

Is dit niet een aanwijzing dat het prototype van het decor in de MAS|collectie Vleeshuis afkomstig is uit Antwerpen?

Bij een opgraving in Engeland, op een site met nog andere Antwerpse majolica tegeldecors, werden fragmenten met een identieke compositie als deze Paardenmarkt stukken aangetroffen (Nenk Beverley, publicatie in voorbereiding).

Fig. 3 Paneel AV.7678.

links: Fig. 4. Paardenmarkt, A315/V31/T1, 121 x 68 x 28 mm

rechts:: Fig. 5. Paardenmarkt, A315/V31/T2, 117 x 64 x 24,5 mm

Een exemplaar in het Gemeentemuseum te Den Haag toont het hele decor, van rand tot rand (Fig.6). Hierop zijn heel duidelijk de twee brede bruine blaadjes in de bloem op de randen zichtbaar, waartegenover wel drie bloemstampers worden behouden.

Dit is, naast de vier tegels uit de MAS|collectie Vleeshuis, het enige gekende gaaf exemplaar.

Nog twee fragmenten werden opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen.

Fig. 6. Gemeentemuseum Den Haag, 137 x 137 x 18 mm,. Foto overgenomen uit Pluis 2013.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 611; cat. nr. 22.A 61 1-4/4

Vier tegels versierd met ringen waarin rozetjes en gestyleerde lisbloemen. Kleuren: blauw, groen, geel en oranje. Einde van de XVIe eeuw. Z. 13,5 cm.

Korf & Hijmersma 1971, 78-79, afb. 121. *

Korf 1979, 61, afb. 84. *

Pluis 2013, 301, A.01.28.03. *

* het betreft telkens het exemplaar in de collectie van het Gemeentemuseum, Den Haag.

Inhoud

AV.7672 - feronnerie met bladornamenten

Fig. 1

Allereerste vraag bij dit decor is of we te maken hebben met een 'tableaurandtegel' - zo ja, dan diende die besproken in deel I van deze studie - ofwel met een 'boordtegel'.
Indien tableaurandtegel zouden we - althans voor zo'n grote tegel (143 mm hoog!) - op de bovenrand iets van het decor van de centrale voorstelling van het tableau kunnen of mogen verwachten.
Voor een boordtegel zou de symmetrie aan boven- en onderrand totaal moeten zijn: achtereenvolgens de Antwerpse blauwe zoom, dan een koordstrook half geel/half lichtblauw, de brede witte band, het geheel afgesloten door een gele strook. De witte zoom bovenaan de tegel verbreekt de symmetrie.

De horizontale symmetrie van het decor op de donkerblauwe band lijkt perfect, ondanks de ontbrekende 30 mm aan de rechter tegelrand. Een constructie van dit decor met zijn horizontaal gespiegelde versie (fig. 1), brengt alle onderdelen van het decor tevoorschijn.

Twee S-vormige voluten verbinden het midden van de band onder met de uithoeken van de band boven. Ze sluiten een veelkleurige arabeske bladerenconstructie tussen hen in. Een fijn blauw strookje langsheen de randen van de bladeren geeft diepte aan dit ornament.

Over twee aansluitende tegels gezien, buigen vanuit het midden van de band onder twee voluten voorover naar een kleine cartouche waaruit een bladerendecoratie met bessen ontspruit.

Het decor laat toe om de tegels oneindig naast elkaar te plaatsen. We hebben het tot op heden nergens anders ontmoet.

De 143 mm hoogte en 20,5 mm dikte wijzen op een vroege tegel.

inv. nr.:	AV.7672
omschrijving:	feronnerie met veelkleurige bladeren
breedte: **hoogte:** **dikte max/min:**	111,5 mm 143 mm 20,5 mm
scherfkleur	roze
mortel op rug:	ja
nagelgaatjes:	HLO: 26 mm uit de hoek
kwaliteit:	• matig, put in glazuurvlak • rand R afgebroken/afgehakt • verf op rand R
vorm randen:	licht taps
gewicht:	542 gram
productie-periode:	ca. 1550
productieplaats:	onbekend
herkomst:	onbekend
merktekens op rug:	• 1889 in potlood; etiket Vl.-H A.53 • cijfer in blauw
aantal exemplaren gekend:	uniek exemplaar

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 603

cat. nr. 22.A 53

Fragment van een Boordtegel met sterk gekleurde fries,
versierd met bladvormig arabesken-ornament.
Kleuren: blauw, geel, oranje en groen.
Omstreeks 1550.
H. 14 cm. B. 11 cm.

Inhoud

HERKOMST

herkomst van het Saulustableau

Génard

De allereerste melding over het Saulustableau werd gegeven door Pieter Génard in een bijlage bij het verslag van de zitting van 22 mei 1890 van de Bestuurlijke Commissie van het Museum van Oudheden Het Steen: “Aanteekening over een tafereel in majolica te Antwerpen in 1547 gemaakt” (Bulletijn 1891, zitting van 22 mei 1890, 186-200).

De bestuurlijke commissie van het Steen <u>komt van den heer van Ryswyck-Bogaerts een tafereel in majolica aan te kopen</u> dat, zonder de minsten twijfel, naar de teekeningen of onder den invloed van Cornelis Floris II vervaardigd is. Figuren en sieraden gelijken volkomen op die van den Liggere. Het tafereel dagteekent van 1547 en is 0^{m}95 hoog en 1^{m}90 breed. Het bijzonderste onderwerp, in glazuur van verschillige kleuren, stelt de bekeering van den H. Paulus voor. Het is een meesterlijke samenstelling waaraan Cornelis’ broeder, Frans Floris, wellicht niet vreemd is. Wat de inlijsting betreft, gansch door Cornelis uitgevoerd, zij is eenkleurig blauw, met geel opgehelderd. Wie weet of het tafereel niet gemaakt is in de werkhuizen van Jacob Floris I, Cornelis’ broeder, die glasschilder was en bijgevolg eenen oven voor het bakken van glas en porcelein bezat? Het werk, dat weldra in het Museum van Oudheden in het Steen zal geplaatst worden, telt onder het getal dergene welke ons eene nieuwe uitdrukking van den kunstsmaak onzer voorouders veropenbaren. Wij denken het eenig in zijn aard en onder alle opzichten waardig de aandacht der kenners op te wekken.

Het verslag zelf van de zitting van 22 mei 1890 beperkte zich tot een bondige mededeling: *Men bekrachtigt de aankoop gedaan van de heer L. van Ryswyck eener majolica, van verscheidene kassen, eener gebeeldhouwde kroonlijst van schouw, eener partij gouden leder en andere meubelen. Deze voorwerpen zullen zoveel mogelijk in eene en dezelfde zaal geplaatst worden* (Bulletijn 1891, zitting van 22 mei 1890,194).

Van Ryswyck

Vader Lambert Hyacinthe Van Ryswyck gaf zijn zoon de naam Lambertus Joannes, die op zijn beurt zijn oudste zoon de naam Lambertus Henricus meegaf.

Geboorte- en sterfdata zijn als volgt:

- vader Lambert Hyacinthe	°1822, 10 mei †1894, 24 juli; 72 jaar oud
- zoon Lambertus Joannes	°1857, 6 september †1897, 2 juli; 39 jaar oud
- kleinzoon Lambertus Henricus	°1886, 10 dec †1908,13 feb; 22 jaar oud

Vader Lambert Hyacinthe was zilverdrijver, dichter, prozaschrijver, overtuigde Vlaming, katholiek, Ridder in de Leopoldsorde (van den Branden, Frederiks 1880; Fredericq 1906-1909). Zijn eerste werk als drijver was de zilveren beker “Hendrik Conscience” aangeboden in 1850. Sindsdien heeft hij een werkhuis van koper- en zilverdrijvers en goudsmeden opgericht, die kunststukken in alle metalen vervaardigden. Het atelier was gevestigd op Kipdorp 23. Tijdens sommige periodes van hun activiteit hadden de Van Ryswycken tot 20 ambachtslieden in dienst (Van Uytfangh z.j.).

Uit de veilingcatalogus samengesteld na zijn dood in 1894 blijkt dat hij een groot kunstliefhebber en kunstverzamelaar was: loten 1 tot 185: boeken; 200-207: oude gravuren; 208-221: schilderijen; 226-235: meubelen en kunstvoorwerpen; 250-312: porselein (Japan, China, …). Echter geen tegels en geen majolica (Veiling collectie Van Ryswyck 1894)!

Om verwarring met zijn zoon Lambertus te vermijden, wordt vader in de literatuur en in andere vermeldingen veelal met toevoegsel van de naam van zijn vrouw Maria Antonia Bogaerts (1821-1869) genoemd: Lambert Van Ryswyck-Bogaerts. In het eerste inkomstenboek van Museum van Oudheden Het Steen worden twee giften door “Mr. L. Van Rijswijck-Bogaerts” vermeld en één gift door “Mr. Lam. Van Rijswijck-Bogaerts” (VHA_1_INK_1, p. 25, nr. 84; p. 26, nr. 85; p. 49, nr. 213).

In 1885 draagt vader Lambert Hyacinthe het atelier over aan zijn zoon Lambertus Joannes. Die was toen 28 jaar (Van Uytfangh z.j.). Lambertus Joannes speelt een belangrijke rol in de verkoop van het Saulustableau.

Bij het overlijden van zoon Lambertus Joannes in 1897 is kleinzoon Lambertus Henricus pas 11 jaar. Het atelier wordt verdergezet door de meestergasten. Kleinzoon Lambertus Henricus sterft ook zeer jong, 22 jaar oud. Na diens overlijden werd het atelier ontmanteld en werden de bedrijfsgebouwen gesloopt en vervangen door nieuwbouw (Van Uytfangh z.j.).

Wat voorafging

Het Saulustableau werd in 1890 door L. Van Ryswyck-Bogaerts verkocht aan Museum van Oudheden Het Steen. Het verloop van de onderhandelingen en contacten die hieraan voorafgingen, kunnen opgemaakt worden uit enkele brieven en documenten die bewaard zijn gebleven.

Op 13 februari 1890 (1) schrijft *L. Van Ryswyck Fils* (2) een brief aan *Monsieur Read - British Museum Londres* (3) , met volgende inhoud (Fig. 1.):

- *il y a quelque temps* heeft u bij mijn vader, Moretuslei 45 te Antwerpen (4), een mooi tableau in majolica gezien, het mooiste specimen in zijn genre dat bestaat (5);
- aangezien mijn vader gaat verhuizen en hij zijn tableau niet kan meenemen, wil ik u informeren dat het te koop is;
- indien u denkt dat het British Museum het zou willen kopen, gelieve mij hiervan per retour te informeren;
- er zijn meerdere amateurs die het zouden willen kopen.

(1) dit is de datum van ontvangst van de brief door British Museum;

(2) het is zoon Lambertus Joannes die het aanbod tot aankoop zendt;

(3) Charles H Read was werkzaam in British Museum en *Membre de la Société des Antiquaires de Londres*. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Hercules_Read ;

(4) in februari 1890 woonde vader Lambert Hyacinthe niet langer op Kipdorp 23; mogelijk was hij na de overdracht van de zaak aan zijn zoon, verhuisd naar Moretuslei 45. De tegels van het Saulustableau waren op dat ogenblik reeds samengebracht in een tableau.

(5) het tijdstip van het bezoek van Read dat “il y a quelque temps” wordt gedateerd, is moeilijk te bepalen. Waarschijnlijk had vader Lambert het tableau ca. 1885 mee verhuisd van Kipdorp 23 naar Moretuslei 45.

Op 18 februari 1890 schrijft *L. Van Ryswyck Fils* opnieuw een brief aan *Monsieur Read - British Museum Londres*, met volgende inhoud (Fig. 2.):

- ik heb de eer u mee te delen dat de prijs voor het majolicatableau trois mill francs bedraagt;
- alle kosten (transport, douane) zijn voor de koper;
- gelieve uw beslissing zo spoedig mogelijk te laten kennen.

Het briefpapier is dat van de zaak, Kipdorp 23. Een mogelijke verklaring voor de spoed is dat vader Lambert spoedig zou verhuizen. Waarheen is echter niet bekend.

Op 21 februari 1890 antwoordt *Augustus W Franks* (1) van het British Museum te Londen aan *L. Van Ryswyck-Bogaerts fils*, Kipdorp 23, via brief met volgende inhoud (Fig. 3.):

- hij dankt voor de brief van 18 dezer die hem overgemaakt werd door Charles H Read;
- helaas is er geen budget op dat ogenblik om een belangrijke aankoop te doen en vreest Franks eveneens dat er geen plaats voor zo’n groot stuk is in een vitrine of zelfs niet tegen de muur; hij twijfelt dus om een voorstel van aankoop te doen voor hun Comité;

- Franks heeft het tableau jaren geleden gezien in het huis van ‘uw vader’ (2);
- Franks stelt voor het tableau zelf te kopen à 100 livres sterling [= 2500 francs] om het dan aan het British Museum te schenken (3)(4); hij verzoekt derhalve zoon Lambertus om het tableau zorgvuldig te verpakken en het bij J.P. Best & Co in Antwerpen te deponeren die het naar Londen naar zijn adres zal verzenden (5).

(1) Augustus Wollaston Franks was van 1866 tot 1896 *British Museum’s first keeper of British and Medieval Antiquities*. http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=148562
(2) Franks meldt dat hij jaren geleden (*il y a bien des années*) het tableau gezien heeft in het huis van uw vader [bedoeld vader Lambert Van Ryswyck-Bogaerts]. Het door Franks gesitueerde *il y a bien des années* is wel een stuk verder terug in de tijd dan het *il y a quelque temps* wanneer Read het bij vader op Moretuslei 45 had gezien. Het bezoek van Franks zou mogelijk nog vóór 1885 op Kipdorp 23 hebben plaatsgevonden.
(3) volgens de biografie van Franks heeft hij inderdaad heel wat giften gedaan ter verrijking van de collectie van British Museum, gefinancierd met eigen middelen.
(4) 1.000 fr. in 1900 = 5.932,27 € in 2011; de door Franks aangeboden koopsom van 2.500 fr. in 1890 vertegenwoordigd een huidige waarde van ca. 15.000 €.
(5) John P. Best & Co, Herfurth Group, expeditiebedrijf.

Mogelijk had deze informatie de Commissie van het Museum van Oudheden Het Steen bereikt, waar met spoed tot actie werd overgegaan.
In een brief dd. 25 februari 1890 wordt Jos Schadde (1) gevraagd *om ten huize van de heer L. Van Ryswyck, Moretuslei 45 een voorwerp in ogenschouw te gaan nemen waarvan het British Museum van Londen de aankoop wenst te doen, doch dat de eigenaar vroeger* (2) *aan onze Commissie had wensen af te staan. De zaak eist spoed* (Stadsarchief Antwerpen (SAA) 1020#99 Aankopen Van Ryswyck). De brief is geparafeerd P G, d.i. Pieter Génard die op dat ogenblik secretaris was van het bestuur van het Museum van Oudheden.

(1) Joseph Schadde (1818-1894), architect en bestuurslid in de Commissie van het Museum van Oudheden Het Steen; https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/4334
(2) het gebruik van de term *vroeger* geeft aan dat vader L. Van Ryswyck reeds langer de intentie had om het Saulustableau af te staan of te verkopen aan het Museum van Oudheden.

Blijkbaar wordt het British Museum snel ongerust over de zaak, wat kan opgemaakt worden uit de brief die Charles H Read reeds op 1 maart 1890 schrijft (Fig. 4). De bestemmeling wordt niet vermeld in de aanspreektitel (mogelijk wel op de briefomslag), maar dat de geadresseerde L. Van Ryswyck-Bogaerts [zoon] is, kan worden afgeleid uit de verwijzing *uw vader* verderop in de brief. Naamkaartje van Charles H Read is toegevoegd. De inhoud luidt als volgt:

- British Museum heeft nog geen antwoord ontvangen op de brief van Franks;
- Franks staat op het punt voor zaken te vertrekken naar Holland en zal langs Antwerpen reizen; zal in Antwerpen in Hotel S. Antoine verblijven;
- hij hoopt daar een bericht te vinden van (zoon) Van Ryswyck en de tegels te kunnen zien, indien nog steeds zichtbaar;
- “wanneer ik ze bij uw vader heb gezien, dacht ik niet dat ze te koop zouden komen, en ik heb ze enkel als kunstvoorwerp bekeken”.

In een volgend document zonder datum heeft op vraag van baron de Vinck de Winneseele, Mr. Van Herck zoon de waarde *prix marchand* geraamd van de voorwerpen in koop aangeboden door Mr. Van Ryswyck: *non compris le panneau en majolique il les offre 4.180 franc (quatre mille cent quatre-vingts francs)* (Ibid.).

In een ongedateerd document dat dateert van vóór 19 mei 1890 (overlijdensdatum van bestuurslid E. Gife (1) die het document nog mede heeft ondertekend) wordt een lijst opgesteld met titel "Lijst der voorwerpen over te laten aan het Museum van Oudheidskunsten Het Steen voor den prijs van 4.000 fr. " (Ibid.)

- Alle het goude leer
- Lijst met gekleurde ticheltjes (voetnoot 1) Antwerpsche fabricaat 1547
- Binnendeur
- Groote kas
- Tafel
- Voorstuk eener bedstede / Bibliootheek
- Legkas
- Zitbank uit het houten geveltje op de Melkmarkt afgebroken
- Etagère
- Kroonlijst der schoorsteenmantel
- Hangtafeltje
- Spiegel
- Zes stoelen / zonder armstoel / alle met koperwerk ...

Goedgekeurd deze aankoop
ondertekend door o.a. Eugeen Gife – Baron de Vinck – Th. Smekens – Alex Cogels - P. Van der Ouderaa
(voetnoot 1) "Voor dit stuk heeft het British Museum fr. 2.500 aangeboden"

(1) Eugeen Gife (14-11-1819-19-5-1890), architect en schatbewaarder van de Commissie van het Museum van Oudheden https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2351

Hierop volgt de hoger vermelde *bekrachtiging van de aankoop gedaan van de heer L. van Ryswyck eener majolica* in de zitting van de Bestuurlijke Commissie van 22 mei 1890 (Bulletijn 1891, zitting van 22 mei 1890,194) en (SAA 1020#225: de bekrachtiging van aankoop van het tableau van L. Van Ryswyck komt in deze handgeschreven tekst niet voor!).

vervolg

Op 27 mei 1890 wordt een brief gericht aan « le Comité provincial des monuments à Anvers, M. P. Génard, secrétaire » ondertekend door « Le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction publique » met volgende inhoud: *J'ai l'honneur de vous faire connaitre, comme suite à votre lettre du 28 avril dr.* (1)*, qu'une somme de frs. 3400 fr. sera mise prochainement à la disposition de votre comité, en vue de couvrir les frais d'acquisition pour le musée d'Antiquités de la ville d'Anvers d'un mobilier du XVIe siècle et d'un tableau en majolique datant de 1547*. (Ibid.)

(1) blijkbaar was reeds op 28 april een aanvraag voor subsidie gericht aan het Ministerie. Deze brief is de officiële bevestiging van wat reeds was vermeld tijdens de zitting van 22 mei en opgenomen in het verslag van die zitting.

In een niet-gedateerd kasverslag dat dateert van ná 19 mei 1890 (na het overlijden van E. Gife) staat in potlood vermeld: *Van Ryswyck f. 4000.* (Ibid.)

Het verslag van de zitting van woensdag 16 juli 1890 geeft informatie omtrent de toestand van het Saulustableau. *De heer van der Ouderaa* [bestuurslid] *wil zich wel gelasten eenige herstellingen te doen aan de majolica door de Commissie van de heer L. van Ryswyck aangekocht*. (Ibid.)

We weten dat in het Saulustableau tien originele majolicategels ontbreken. Drie ervan werden ingevuld door de in Deel I van dit studierapport besproken tegels A, B en C. Nog zeven andere dienden bijgemaakt, waarvan die op tegelplaats 64 wel het moeilijkst te reconstrueren was. Tegel 64 werd, in afwachting van het vinden van een voorbeeldprent, geschilderd in olieverf op een biscuittegel. Voor de zes overige kon het decor gekopieerd worden van andere tegels in het tableau. Wie was beter geplaatst om een tegel te schilderen met een ontbrekend stukje decor uit de voorstelling van de val van Saulus dan Pieter van der Ouderaa (1), historieschilder, leraar historieschilderkunst en bestuurslid van de Commissie van het Museum van Oudheden? En wie kon beter het ontbrekend decor op zes tegels kopiëren uit andere delen van

het tableau om door de tegelschilder van Boch Frères te worden uitgewerkt en als replica te worden gebakken? In Deel I van dit studierapport werden deze zes bijgemaakte faience tegels onderzocht en als producten van ca. 1890 bevonden.

(1) Pieter van der Ouderaa (°1841 †1915), bestuurslid van het Museum van Oudheden, werd geboren in Antwerpen en bezocht daar de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. Hij genoot onderwijs van de directeur van de Academie, de historieschilder Nicaise de Keyser. In 1869 werd hij benoemd tot leraar historieschilderkunst aan zijn alma mater. Tot op hoge leeftijd zou hij als docent verbonden blijven aan de Academie in Antwerpen.

In een brief van 15 september 1890 vraagt de redactie van het "Bulletin des Musées" (1) om informatie te ontvangen en indien mogelijk een foto van het geheel of een deel van de tegels [carrelage] die recent door het Museum van Oudheden zijn verworven, en die toegeschreven worden aan Jan Floris, voor publicatie in het volgende nummer van het Bulletin. Getekend Edouard Garnier, Boulogne sur Seine (SAA 1020#99, Commissie Steen 1890).

Op de rugzijde van deze brief is een ontwerp van antwoord neergeschreven, dat waarschijnlijk in een aparte brief is verzonden. 7 oktober 1890 : schrijver (2) zendt een nota die hij zopas heeft gepubliceerd in het *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique sur le tableau en majolique conservé au Musée d'antiquités du Steen*. *Op dit ogenblik is het erg moeilijk om een foto van dit werk te bekomen* (3).

(1) maandelijkse uitgave sous *le haut patronage de la direction de Beaux-Arts et de la direction des Musées Nationaux* te Parijs.

(2) hoewel het document niet is ondertekend, is het duidelijk wie de auteur van dit briefvoorstel is: Pieter Génard, aangezien hij verwijst naar het artikel dat door hem is gepubliceerd in het *Bulletin de l'Académie d 'Archéologie de Belgique*.

(3) waarschijnlijk was het tableau reeds in het bezit van Pieter van der Ouderaa voor herstelling, zoals vermeld in het verslag van de zitting van 16 juli 1890.

In 1876, 1881 en 1885 werden respectievelijk de eerste, tweede en derde editie uitgebracht van de *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*. Samensteller was Pieter Génard. Gezien het Saulustableau pas in 1890 is aangekocht, kon het in deze catalogi nog niet vermeld zijn. In 1892 wordt een Engelstalige vertaling van de derde editie uitgebracht. Benevens de 176 items van de derde editie werden nog 12 aanwinsten sinds die catalogus van 1885 toegevoegd. Het item N. 178 luidt: *Majolic representing the conversion of St.-Paul, dated 1547 and attributed to James Floris, brother of the painter Francis Floris and of the sculptor Cornelius Floris called de Vrient. Height 0.95 width 1.90* (Génard 1892).

Uit wat voorafgaat, krijgen we een beeld van hoe de verkoop en aankoop verlopen is. Voor de bestuursleden van museum Het Steen was het tableau niet "de aankoop van de eeuw". In de verslagen worden er weinig woorden aan besteed. Het tableau wordt *een majolica* genoemd. De woorden *tegel* of de aanduiding van de voorstelling *val van Saulus* komen er niet in voor. Mogelijk heeft dit te maken met de materie majolica die op dat ogenblik nog niet zo gekend was bij de bestuursleden. Het was ook het eerste stuk dat in verglaasd aardewerk werd aangeschaft door het museum. Majolicategels zullen pas enkele jaren later de collectie komen verrijken. Dankzij de aantekening van Pieter Génard hebben we toch zicht gekregen op de belangrijkheid van het verworven stuk.

vervolg van de zoektocht

- Één belangrijke vraag blijft nog onbeantwoord, met name wat de relatie is tussen Lambert Van Ryswyck en het terrein of de bewoning op het terrein waar het atelier *Den* Salm in de 16de eeuw gevestigd was en waar ca. 1880 de majolicategels met de voorstelling van de val van Saulus aangetroffen werden.
- Een punt dient nog verder uitgeklaard, nl. de melding van Génard in "Anvers à travers les âges »: *A ce dernier genre de céramique appartient un tableau en majolique d'une grande valeur, acquis par la commission du musée d'antiquités de M. van Ryswyck-Bogaerts qui l'avait découvert dans une maison de cette ville. Datée de 1547 ...* Dit in 1888, twee jaar vóór de aankoop ! (Génard 1888, 460-461)

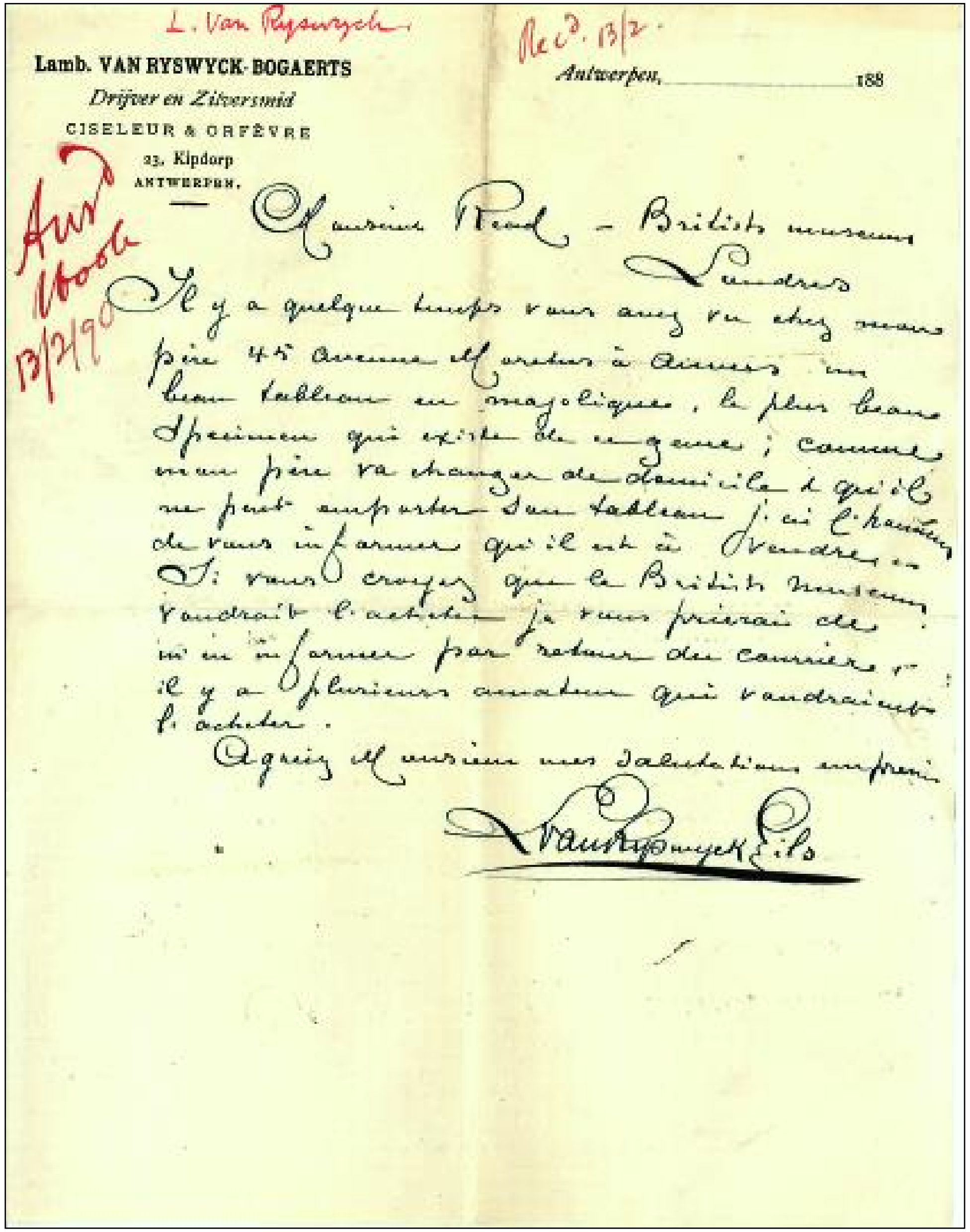
L. Van Ryswych

Lamb. VAN RYSWYCK-BOGAERTS
Drijver en Zilversmid
CISELEUR & ORFÈVRE
23, Kipdorp
ANTWERPEN.

Recd. 13/2.

Antwerpen, ____________ 188

Answ 13/2/90

Monsieur Read – British museum
Londres

Il y a quelque temps vous avez vu chez mon père 45 Avenue Marates à Anvers un beau tableau en majoliques, le plus beau spécimen qui existe de ce genre ; comme mon père va changer de domicile et qu'il ne peut emporter son tableau j'ai l'honneur de vous informer qu'il est à vendre. Si vous croyez que le British museum voudrait l'acheter je vous prierai de m'en informer par retour du courrier, il y a plusieurs amateurs qui voudraient l'acheter.

Agréez Monsieur mes salutations empressées.

L. Van Ryswyck Fils

Fig. 1. 13 februari 1890,
brief van L. Van Ryswyck fils aan Charles H Read, British Museum.

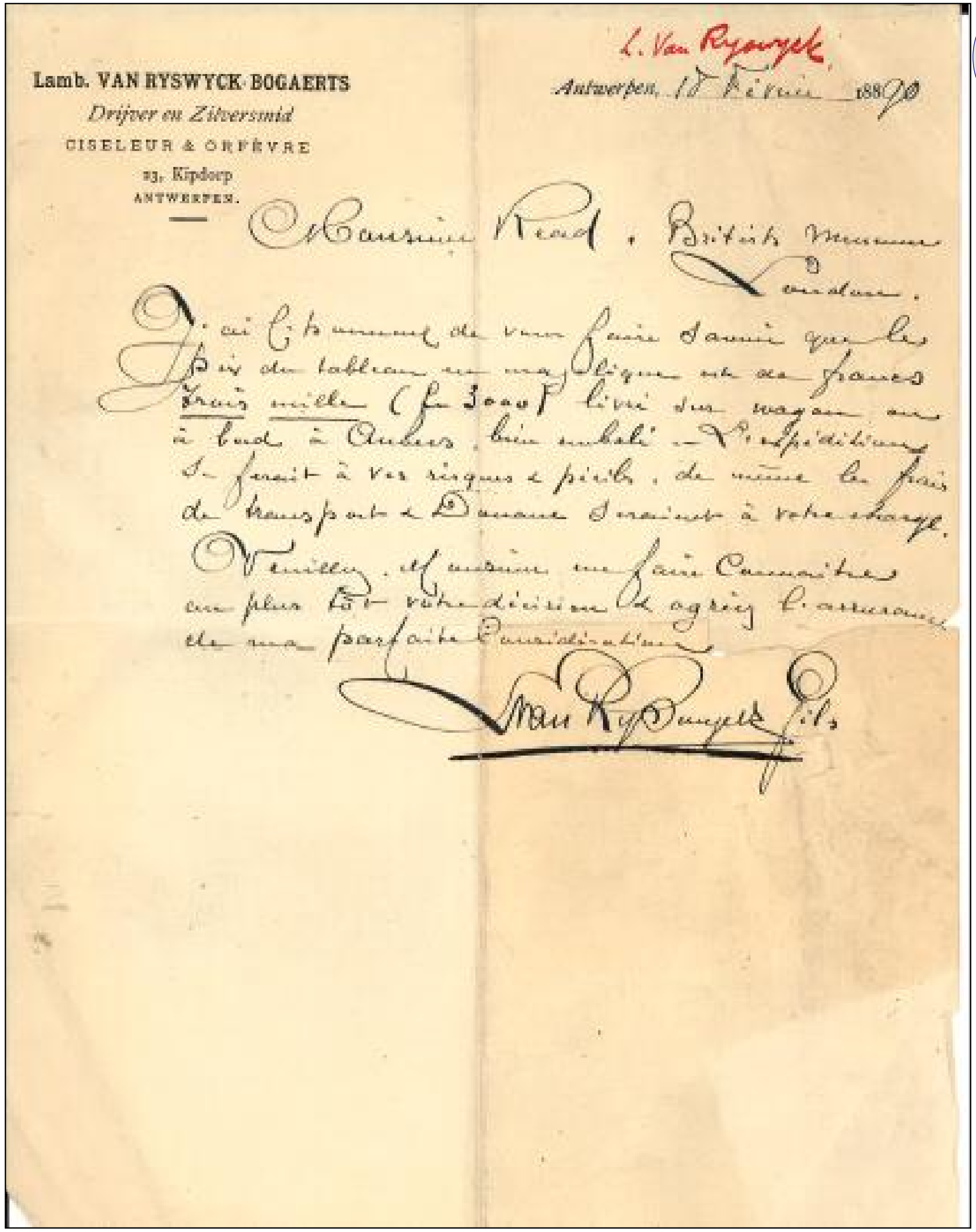
L. Van Ryswyck.

Lamb. VAN RYSWYCK-BOGAERTS
Drijver en Zilversmid
CISELEUR & ORFÈVRE
23, Kipdorp
ANTWERPEN.

Antwerpen, 18 Février 1890

Monsieur Read. British Museum
Londres.

J'ai l'honneur de vous faire savoir que le prix du tableau en majolique est de francs trois mille (fr 3000) livré sur wagon ou à bord à Anvers, bien emballé. L'expédition se ferait à vos risques et périls, de même les frais de transport et Douane seraient à votre charge.

Veuillez Monsieur me faire connaître au plus tôt votre décision et agréez l'assurance de ma parfaite considération.

L. Van Ryswyck Fils

Fig. 2. 18 februari 1890,
tweede brief van L. Van Ryswyck fils aan Charles H Read, British Museum.

59

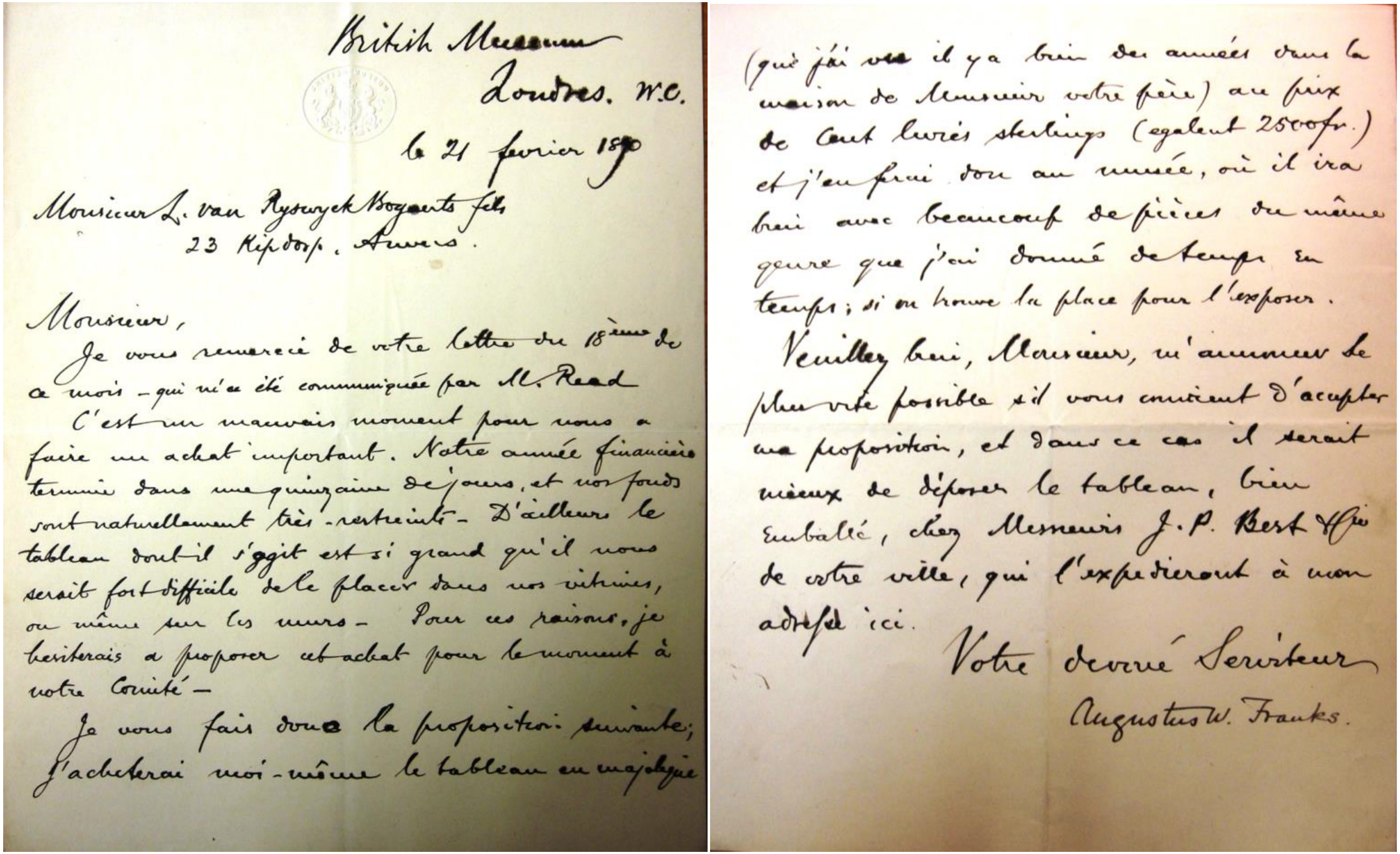

British Museum
Londres. W.C.
le 21 fevrier 1890

Monsieur L. van Ryswyck Bogaerts fils
23 Kipdorp. Anvers.

Monsieur,

Je vous remercie de votre lettre du 18ème de ce mois – qui m'a été communiquée par M. Read

C'est un mauvais moment pour nous à faire un achat important. Notre année financière termine dans une quinzaine de jours, et nos fonds sont naturellement très-restreints – D'ailleurs le tableau dont il s'agit est si grand qu'il nous serait fort difficile de le placer dans nos vitrines, ou même sur les murs – Pour ces raisons, je hésiterais à proposer cet achat pour le moment à notre Comité –

Je vous fais donc la proposition suivante; J'acheterai moi-même le tableau en majolique (que j'ai vu il y a bien des années dans la maison de Monsieur votre père) au prix de Cent livres sterlings (egalent 2500fr.) et j'en ferai don au musée, où il ira bien avec beaucoup de pièces du même genre que j'ai donné de temps en temps; si on trouve la place pour l'exposer.

Veuillez bien, Monsieur, m'annoncer le plus vite possible s'il vous convient d'accepter ma proposition, et dans ce cas il serait mieux de déposer le tableau, bien emballé, chez Messieurs J.P. Best & Cie de votre ville, qui l'expedieront à mon adresse ici.

Votre dévoué Serviteur

Augustus W. Franks.

Fig. 3. 21 februari 1890,
brief van Agustus W Franks, British Museum aan L. Van Ryswyck fils.

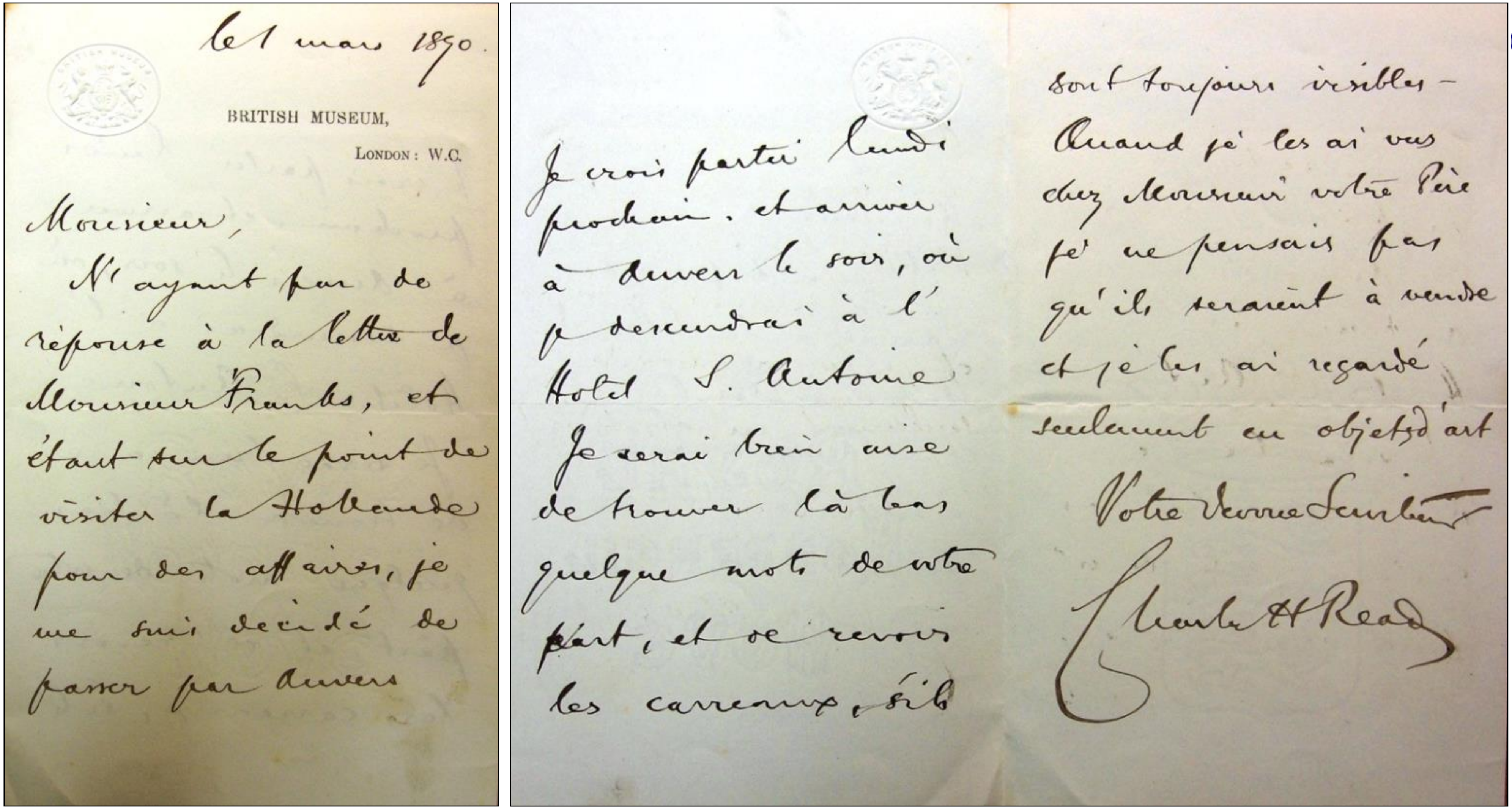

le 1 mars 1890.

BRITISH MUSEUM,

LONDON: W.C.

Monsieur,

N'ayant pas de réponse à la lettre de Monsieur Franks, et étant sur le point de visiter la Hollande pour des affaires, je me suis décidé de passer par Anvers

Je crois partir lundi prochain, et arriver à Anvers le soir, où je descendrai à l'Hotel S. Antoine

Je serai bien aise de trouver là bas quelque mots de votre part, et de revoir les carreaux, s'ils sont toujours visibles –

Quand je les ai vus chez Monsieur votre Père je ne pensais pas qu'ils seraient à vendre et je les ai regardé seulement en objets d'art

Votre dévoué Serviteur

Charles H Read

Fig. 4. 1 maart 1890,
brief van Charles H Read, British Museum aan L. Van Ryswyck [zoon].

Bronnen:

Brieven van 13 februari 1890 (Fig. 1) en 18 februari 1890 (Fig. 2): Archief van British Museum. Met dank aan Gaetano Ardito, Library Administrator, British Museum en Annemie De Vos, Conservator MAS|collectie Vleeshuis. Brieven van 21 februari 1890 (Fig. 3) en 1 maart 1890 (Fig. 4): SAA 1020#109, Aankopen Van Ryswyck.

61

Inhoud

herkomst van de majolicategels

De herkomst van de stukken die vandaag de tegelcollectie in het MAS samenstellen is een moeilijk punt. Van een aantal is gekend dat ze voortkomen uit de veiling van de collectie Frans Claes in 1933, maar dit is een minderheid. Voor een aantal andere worden verwervingsdata opgegeven, maar die kunnen niet teruggevonden worden in de historische inkomstenboeken van Museum Vleeshuis.

In de fototeek van het KIK bevindt zich een foto van twee aan elkaar vastgehechte tegelpanelen die samen 35 majolicategels bevatten, 20 tegels in het ene paneel, 15 in het andere (Fig. 2)).
Op de foto is moeilijk uit te maken of de kader inderdaad één geheel vormt ofwel uit twee panelen bestaat die bij elkaar zijn aangeschoven. De samenstelling is nogal amateuristisch, met dikke voegen en tegels die op hun kop staan. Deze foto was tot op heden niet gekend in Antwerpen zodat enkel op deze afdruk kan voortgegaan worden. Ook dit paneel kan niet geïdentificeerd worden in de historische inkomstenboeken van het museum.
http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B006149&objnr=137870&nr=186

In de gegevens door het KIK gevoegd bij de foto wordt deze 1922 gedateerd en het betreft wel degelijk een opname van een stuk dat behoorde tot Museum Vleeshuis.
Dit betekent dat de 35 tegels reeds verworven waren door Museum Vleeshuis vóór het jaar 1922 én verworven als één geheel. De manier waarop de tegels in de panelen zijn vast gepleisterd, zonder enige samenhang, kan moeilijk toegeschreven worden aan een kunstkennende verzamelaar. Zeker niet het werk van het museum !
De fiche die het KIK betreffende dit paneel bewaart, vermeldt voor de 35 tegels volgnummers die pas in 1954 in *Catalogus IV Glas en Ceramiek* werden toegekend.* De foto dateert dus uit 1922, maar de inventarisfiche werd pas opgesteld na 1954. De ontmanteling van het paneel heeft plaats gevonden vóór 1936, jaar waarin Van Herck tegels uit het paneel als losse stukken afbeeldt (Van Herck 1936, pl. 7).

De nummers in de inventarisfiche moeten als volgt gelezen worden: volgnummer 572 tot 576, volgnummer 582, volgnummer 586 tot 590, volgnummer 596 tot 603 en volgnummer 605 tot 607. Een aantal volgnummers in Cat. IV behelzen meer dan één tegel; de optelling levert wel degelijk een totaal van 35 stuks op.

Op de volgende pagina worden in de cellen van een tabel het huidig inventarisnummer en het volgnummer uit Cat. IV ingevuld van elke tegel op de overeenkomstige plaats in het paneel. De grijs gemarkeerde cellen betreffen 20 tableautegels of tableaurandtegels van de in totaal 36 tegels die in Deel I van deze studie werden behandeld. De lichtgroen gemarkeerde cellen betreffen 15 van de in totaal 43 tegels

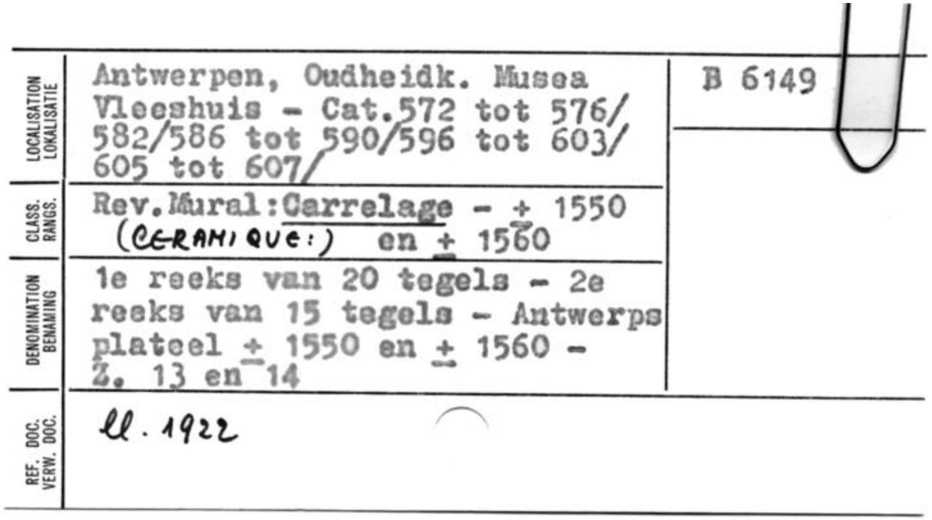
LOCALISATION LOKALISATIE
Antwerpen, Oudheidk. Musea Vleeshuis - Cat.572 tot 576/ 582/586 tot 590/596 tot 603/ 605 tot 607/
B 6149
CLASS. RANGS.
Rev.Mural:Carrelage - ± 1550 (CERAMIQUE:) en ± 1560
DENOMINATION BENAMING
1e reeks van 20 tegels - 2e reeks van 15 tegels - Antwerps plateel ± 1550 en ± 1560 - Z. 13 en 14
REF. DOC. VERW. DOC.
ll. 1922

Fig. 1. Oude fiche bij het tegelpaneel gefotografeerd in 1922 (© KIK-IRPA).

* Met dank aan mevrouw Majois Joëlle, KIK-IRPA, email 16 augustus 2016.

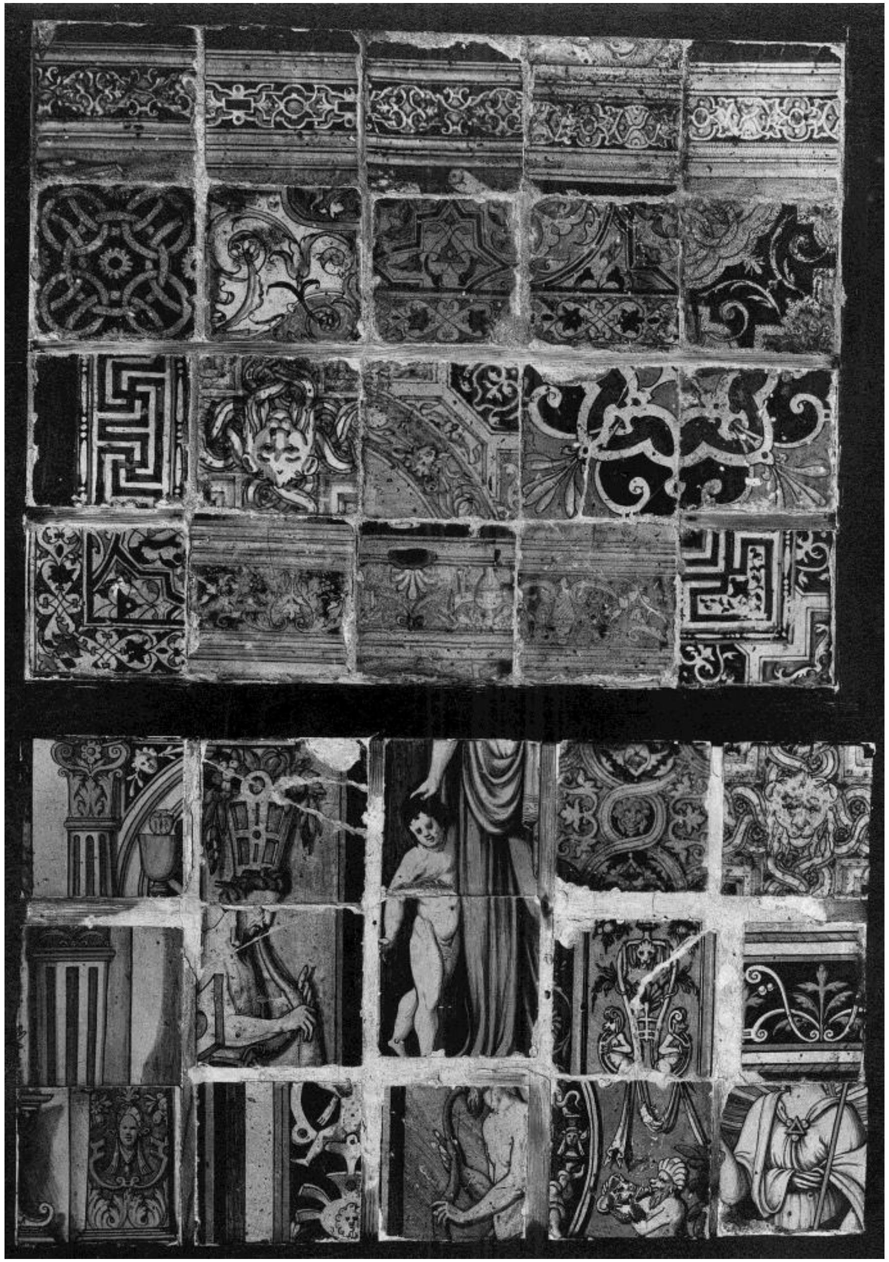

Fig. 2. Tegelpaneel gefotografeerd in 1922 (Cliché KIK, B006149).

AV.7658.2-2 589	AV.7659 590	AV.7658.1-2 589	AV.7657.1-2 588	AV.7657.2-2 588
AV.7674 605	AV.7671 602	AV.7665.2-2 596	AV.7666 597	AV.7668 599
AV.7670.2-2 601	AV.1937.013.4-9 606	AV.7669 600	AV.7667.1-2 598	AV.7667.2-2 598
AV.7665.1-2 596	AV.7656 587	AV.7654.1-2 582	AV.7655 586	AV.7670.1-2 601
AV.7644 572	AV.7645.1-3 573	AV.7644 572	AV.7675 607	AV.1937.013.5-9 606
AV.7644 572	AV.7645.2-3 573	AV.7644 572	AV.7644 575	AV.7672 603
AV.7644 572	AV.7648 576	AV.7645.3-3 573	AV.7646 574	AV.7644 572

20 tableautegels en tableaurandtegels behandeld in Deel I

15 majolicategels behandeld in Deel II

xxx : volgnummer in Cat. IV Glas en Ceramiek

Met de kennis van deze foto en de bedenkingen die hierrond gemaakt kunnen worden, kunnen we een hypothese formuleren betreffende de herkomst van alvast deze 35 tegels. Eerst worden alle gegevens even op een rijtje geplaatst; niet alle zijn ten volle bewezen, maar wel aanvaardbaar binnen de context van het geheel.

- Het Saulustableau is afkomstig van het terrein van het atelier Den Salm in de Kammenstraat (Laurent 1922, 297).
- De tegels zouden ca. 1880 gevonden zijn ter gelegenheid van de aanleg van de Nationalestraat dwars doorheen het terrein van het atelier Den Salm.
- De tegels van het Saulustableau (of het reeds samengesteld tableau) zijn/is in het bezit gekomen van Lambert Hyacinthe Van Ryswyck (1822-1894); hoe en door bemiddeling van wie, werd nog niet achterhaald.
- In 1890 biedt zoon Lambertus Joannes Van Ryswyck het tableau te koop aan British Museum in Londen. Briefwisseling hieromtrent is teruggevonden. De tegels met de voorstelling van de val van Saulus waren op dat ogenblik reeds samengebracht in een tableau (Charles H Read uit Londen had het tableau ten huize vader Lambert Van Ryswyck bezichtigd). Uiteindelijk wordt het tableau niet verkocht aan het British Museum maar wel aan het Museum van Oudheden Het Steen te Antwerpen.
- Drie tegels met decor dat overeenstemt met de onderrand van het Saulustableau nemen de plaats in van lacunes in die onderrand: AV.2014.002.001, .002 en .003 behandeld in Deel I van deze studie, daar als tegels A, B en C aangeduid. Duidelijk zichtbaar dat hun decor niet aansluit op de naburige tegels. Het merkteken ‘O’ op hun rug stemt niet overeen met het merkteken ‘V’ op de tegelruggen van het Saulustableau.
- Wel stemt het merkteken ‘O’ overeen met het merkteken ‘O’ op de zes tegels met de voorstelling van de Goddelijke Deugden.
- Deze zes tegels met de Goddelijke Deugden zijn gevat in het hier besproken paneel. Ze dragen het inventarisnummer AV.7644.1-6 tot .6-6 en zijn in de *Catalogus IV Glas en Ceramiek* als groep verzameld onder het volgnummer 572. De tegels A, B en C die hierbij horen zijn niet opgenomen in het paneel op de foto van 1922, aangezien ze reeds ingelast waren in het Saulustableau.

De band tussen de tegels A, B, C en het Saulustableau enerzijds en de zes tegels Goddelijke Deugden anderzijds, doet vermoeden dat deze laatste samen met de tegels van het Saulustableau zijn aangetroffen op het terrein van atelier Den Salm; aangezien die zes deel uitmaken van het paneel van 35 tegels is het zeer waarschijnlijk dat alle 35 tegels van het paneel aangetroffen werden op het terrein van het atelier Den Salm en samen in het bezit gekomen zijn van vader Lambert Van Ryswyck.

Niet enkel deze 35 tegels! Ook andere en zelfs tegels die nadien in het bezit gekomen zijn van Frans Claes.

Bewijs hiervoor is de aankoop door de Bestuurlijke Commissie van Museum van Oudheden Het Steen van 68 majolicategels bij F[res] Claes, afkomstig van het huis Van Ryswyck [Kipdorp 23], beslist in de zitting van 7 februari 1899: *La commission décide d’acheter chez M Frans Claes 68 carreaux céramiques de fabrication anversoise formant les restes d’un panneau polychromé qui existait dans la maison de M Van Ryswyck rue Kipdorp plus une trentaine de carreaux unicolores pour fr 150* (SAA 1020#109, 7 février 1899).

Daags voordien was door F. en V. Claes aan de commissie een officieel voorstel tot aankoop gezonden voor deze partij tegels, waaruit we nog wat meer bijzonderheden vernemen: *Nous avons l’honneur de vous présenter en vente une collection de dalles de fabrication Anversoise datant de 1544 & provenant d’une maison de notre voisinage. (toutes polychromées). Une dalle était datée 1544, mais celle-ci n’est pas à vendre. Comme toutes les dalles [niet leesbaar]*

68 pièces sont étalées au Musée du Steen vous pouvez en juger de visu.
1° Le prix de cette collection est de Fr. 150.
2° nous avons encore de cette même époque et de la même provenance une trentaine de dalles vernissées rouges et vertes, dont nous ajoutons deux spécimen de chacune. Le prix pour cette partie est de fr. 8 (SAA 1020#109, 6 février 1899). Vier toelichtingen bij deze brief.

1) het huis en de zaak van wijlen Lambert Van Ryswyck bevond zich op Kipdorp 23; de zaak *Agences & Commission Frères Claes* was gevestigd in de Lange Nieuwstraat, huis *Groote Goddaert*, hetgeen de locatie *une maison de notre voisinage* verklaart (Gedenkboek 1932, 7, 9);
2) de hele partij van 68 tegels wordt door de broers Claes 1544 gedateerd omwille van één tegel in hun bezit die de datum 1544 draagt;

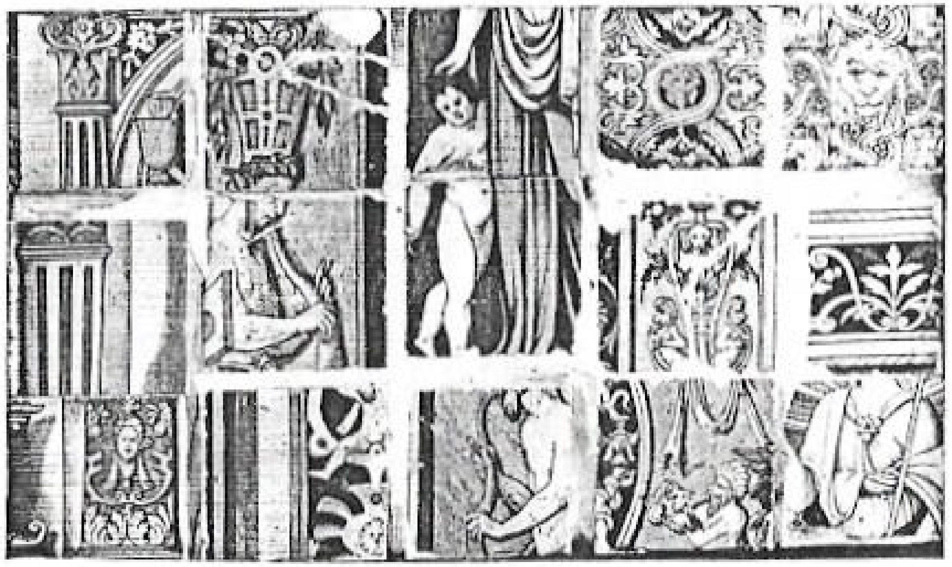

K—Tiles. (Vleeschhuis, Antwerp)

Fig. 3. De 15 tegels in de onderhelft van het paneel door het KIK gefotografeerd in 1922 afgebeeld door Marcel Laurent 1922, 296, Plate III, K).

3) De bedoelde tegel met leeuwenkop op een basement met datum 1544 maakt voor alle duidelijkheid geen deel uit van het verkochte lot. Hij blijft in het bezit van de gebroeders Claes. We zullen die in december 1933 zien verschijnen in de veiling van de collectie Frans Claes.
4) De 68 te koop aangeboden tegels bevinden zich reeds tentoongesteld in museum Het Steen. Of dit in 1899 reeds het geval was is niet geweten, maar in 1905 had Museum Het Steen reeds een zaal ingericht die *Salle des majoliques* genoemd wordt (SAA 1020#109, 31 octobre 1905). De gebroeders Claes hadden dus 68 tegels in bruikleen gegeven aan het museum. In de zitting van 7 september 1904 was Frans Claes benoemd tot lid der Commissie, met 8 stemmen tegen 3 (SAA 1020#109, 7 september 1904). Na het ontslag van Fernand Donnet in 1906 wordt hij door de Bestuurlijke Commissie voorgesteld als secretaris.

We begrijpen nu ook beter de betekenis van de paragraaf in het artikel van Marcel Laurent: *We have on the other hand all the tiles exhibited as local productions in the archaeological museum (the Vleeschhuis) at Antwerp, notably the large tile picture of the Conversion of St. Paul, dated 1547 [Plate I, C], and all the Antwerp tiles in the Claes collection in that city, some of which, dated 1544, go to make up panels with specimens in the museum [Plate III, J]. All these tiles, <u>as M. Claes himself has assured me absolutely, came from a house in the rue des Peignes</u>, where most of them were found in a heap in the garden. This house was the location of the factory founded by Guido Andries* (Laurent 1922,

De Plate III K (Fig. 3) die Laurent afbeeldt ter illustratie van zijn vermelding *all the tiles exhibited as local productions in the archaeological museum (the Vleeschhuis) at Antwerp* is niets anders dan het onderste paneel met 15 tegels dat deel uitmaakt van de KIK-foto uit 1922, waarbij hij de zwarte kader heeft weggelaten. Vergelijk Fig. 1 en Fig. 3.

De befaamde tegel met leeuwenkop op basement en datum 1544 was oorspronkelijk ook in het bezit van Van Ryswyck. Dat lezen we in het verslag van de zitting van de Bestuurlijke Commissie op 6 juni 1899: ***Le même amateur [M. Claes] possède un carreau céramique provenant de la maison V Ryswyck et appartenant aux fragments récemment acquis par le Steen. Elle porte la date de 1544. Il faudra tacher de l'acquérir afin de pouvoir identifier la grande composition [het Saulustableau] que l'on possède et qui a la même provenance.*** (SAA 1020#109, 6 juni 1899). Zoals we reeds weten zal men er niet in slagen de tegel op dat ogenblik voor het museum aan te kopen en zien we die pas verschijnen in de collectie na de veiling van de resterende collectie tegels van Frans Claes in 1933.

Zoals hierboven reeds gesuggereerd vormen de tegels die rechtsreeks uit de

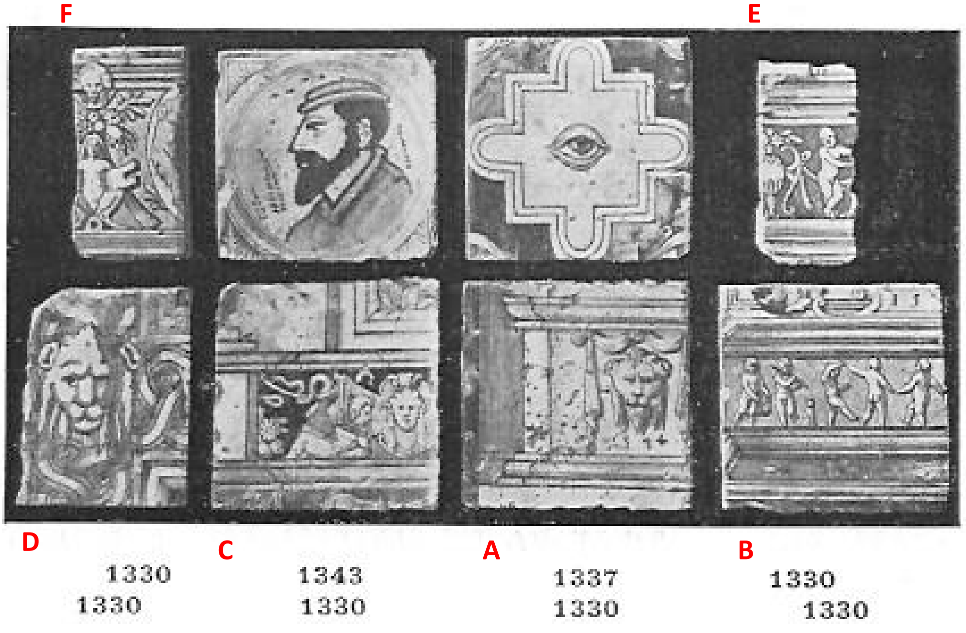

Fig. 4. Tegels in de veilingcatalogus collectie Frans Claes, 1933, Planche 40.

veiling van de collectie Claes afkomstig zijn, slechts een minderheid. Het merendeel van de door Van Ryswyck verworven tegels waren vermoedelijk eerst aan Frans Claes verkocht en in 1899 door Frans Claes aan Het Steen. De foto van de tegels in de veilingcatalogus van december 1933 (Musée Frans Claes 1933, Planche 40) (Fig. 4) is identiek aan die in het Gedenkboek van 1932 (Philippen 1932, 256, fig. 99).

Het lijkt nu ook dat uit de veiling van de collectie Claes vermoedelijk slechts zeven tegels naar Museum Vleeshuis zijn gegaan, althans wat de in deze studie *Deel I en II* besproken tegels betreft. We vergelijken hiervoor de foto uit de veilingcatalogus (Fig. 4) en de beschrijving van lot 1330, die we nadien confronteren met de KIK-foto uit 1922.

[Lot] *1330. 3 carreaux polychromes (1544 et 15..) d'une bordure, et 4 fragments*.

- De twee met datum aangeduide tegels hebben we op de foto met A en B aangeduid. De derde tegel betreft dan tegel C.
- De vier fragmenten zijn respectievelijk de tegels gemerkt D, E en F. Een vierde fragment ontbreekt op de foto; dit is zeer waarschijnlijk het tweede exemplaar van fragment F (zie Deel I. 4. c., AV.1937.013.7-9).

In Deel I. 3. c. werden 4 tegels van éénzelfde tableau samen gebracht. Het valt op dat slechts één tegel (B) ervan in de veiling werd aangeboden; de drie overige komen niet voor op de KIK-foto. Mogelijke conclusie zou kunnen zijn dat deze drie, benevens het paneel van 35 tegels, deel uitmaakten van het in 1899 verkocht lot van 68 tegels.

Ander opmerkelijk feit betreft de leeuwenkoptegels besproken in hoofdstuk II. 5. hierboven. Één ervan bevond zich in de veilingcatalogus, de twee andere in het paneel van 35 tegels, elk in een ander deelpaneel, maar ondersteboven gemonteerd.

Mogelijke verklaring hiervoor is dat de zeven losse tegels uit de veiling ook als losse tegels zijn verkocht door Van Ryswyck aan Claes die deze behield voor zijn eigen collectie en museum De Gulden Spoor dat rond 1900 vorm begon te krijgen.

Uit het woning van Lambert Van Ryswyck zijn dus afkomstig:

1. het Saulustableau, door zoon Lambertus Joannes verkocht in 1890,
2. 68 Antwerpse polychrome majolicategels, restanten van tableaus, verkocht door Frans Claes in 1899
3. en de zeven tegels uit de veiling van de collectie Frans Claes (waarin begrepen de tegel met jaartal 1544).

Twee onderzoeksvragen blijven open.

1. Hoe kan de overeenkomst nagegaan worden tussen enerzijds de 35 tegels in het KIK-paneel, gefotografeerd in 1922, en anderzijds de tegels in het lot van 68 “dalles” verkocht door Frans Claes in 1899?
2. Quid de 26 majolicategels die geen deel uitmaken van het KIK-paneel of het in 1933 geveilde lot 1330?

Wat dit tweede punt betreft, gaat het over de volgende tegels:
voor de in Deel I behandelde tegels

- AV.7650.1-4
- AV.7650.2-4
- AV.7650.4-4
- AV.7651
- AV.7652
- AV.7653
- AV.7654.2-2

voor de in dit Deel II behandelde tegels

- AV.7660
- AV.7661
- Av.7662
- AV;7663
- AV.7664
- AV.7672 2x
- AV.7677 8x
- AV.7678 4x

Inhoud

SAMENVATTING EN BESCHOUWINGEN

In het tweede deel van deze studie worden 43 majolicategels bestudeerd, behorend tot 18 verschillende ontwerpen met ornamentaal decor. Daaronder kennen we meerdere unieke decors waarvan geen tweede exemplaar gekend is in binnen- of buitenland. De tegeldecors zijn zeer divers maar ook heel complex, wat een bewijs is voor de creativiteit en de vakkundigheid van de 16de-eeuwse Antwerpse majolica-bakker(s).

Twee groepen tonen ontwerpen die samengesteld zijn uit geometrische vormen of delen ervan. Het volledige decor komt pas tot uiting bij het samenvoegen van meerdere tegels. Drie tegels kunnen worden samengevoegd en vermeerderd tot een geheel dat lijkt op tegeltapijten, gelegd boven op een decor van ster- en kruispatronen.

Drie andere tegels baseren hun decor op ontwerpen van Francisque Pellegrin. Hiermee bezit de MAS|collectie Vleeshuis het grootst aantal gave exemplaren van een tegelpatroon waarvan slechts 13 tegels/fragmenten, verspreid over heel Europa, gekend zijn. Een uitgebreid artikel uit 2014 dat dit uniek decor bestudeert, kan hopelijk spoedig gepubliceerd worden (Caignie & Dumortier, verwacht in 2016-2017).

Een waardevol onderdeel van de MAS|collectie Vleeshuis vormt een blokje van vijf tegels dat afkomstig is uit de tegelvloer van het kasteel in Fère-en-Tardenois, in Antwerpen geproduceerd in opdracht van Anne de Montmorency, oppermaarschalk bij Frans I van Frankrijk. Het bestaat uit vier zeskanttegels in de stijl van Herkenrode die een vierkante tegel met een krijger insluit. Trouwens, bij alle voorgaande tegels zijn de geometrische vormen gevuld met arabesken die teruggaan op het Herkenrode model.

De drie leeuwenkoptegels uit de collectie zijn alom bekend en vaak gepubliceerd. Er is meermaals gezocht naar hun mogelijke plaats in een groter tegelvlak. Reconstructiepogingen in samenhang met de slingerbandtegels en oogtegels uit het kasteel van Hendrik III te Breda, is maar één voorbeeld. In deze studie is getracht een constructie te maken met de leeuwenkoptegel als hoektegel van een kader rondom een centrale voorstelling, zij het ornamentaal of figuratief. Dit beeld kan dan in alle richtingen gerepliceerd worden.

Een belangrijke groep vormen de majolicategels die zorgen voor een vlakvormend decor. Hieronder wordt verstaan dat ze tot in het oneindige kunnen uitgelegd en op elkaar aangesloten worden. Dit kunnen ook viertjes zijn die perfect op elkaar aansluiten. In enkele gevallen staat het hele decor op de tegel zelf, hoewel kleine aansluitpunten in de hoeken of op de randen hen verbindt met andere exemplaren tot een groter vlak. Andere decors vereisen meerdere identieke exemplaren rond zich om, net zoals bij de hoger besproken geometrische vormen, het patroon in zijn geheel te zien. Cirkels en cirkelsegmenten zijn vaak van de partij. Van slechts één tegel wordt vermoed tot een fries te behoren, die dan enkel in de horizontale richting op elkaar aansluiten.

De vraag stelt zich waar al de tegels gebleven zijn die samen met de exemplaren uit de collectie kleine of grotere tegeltoepassingen in de 16de-eeuwse Antwerpse woningen hebben gevormd? Van de 18 geregistreerde decors zijn er 10 waarvan slechts één of twee tegels beschikbaar zijn in de MAS|collectie Vleeshuis en die ook in geen enkele andere collectie voorkomen. Hun decor geeft nochtans voldoende aanwijzingen omtrent de connecteerbaarheid met andere specimen van hetzelfde type.

In de studie werden voor elke tegel alle kenmerken in een overzichtelijke tabel opgenomen. De tegels met een arabeskenversiering doen denken aan het Herkenrode decor en zijn daarom toe te schrijven aan het atelier Den Salm dat in de periode 1545-50 onder de leiding stond van Franchois Frans, aan wie ook het Saulustableau wordt toegeschreven.

Tot slot dient opgemerkt dat mogelijk drie tegels ontbreken in de MAS|collectie Vleeshuis.

- Bij de bespreking van tegel AV.7671 *bladornamenten* werd aangegeven dat, op basis van de publicatie van Van Herck uit 1941, er een tweede exemplaar van dat tegeldecor aanwezig was in het museum op het ogenblik van de publicatie. De inventariskaart in de oude fichebak merkt het inventarisnummer trouwens als VH 1895[b]. De vervreemding heeft dus plaats gevonden tussen 1941 en 1954, het jaar waarin Cat. IV is verschenen en die slechts één exemplaar vermeldt.

In zijn artikel besprak Van Herck enkel tegels uit de collectie van museum Vleeshuis. Hij beeldt twee tegelconstructies af die niet terug te vinden zijn in de huidige MAS|collectie Vleeshuis.

- Van Herck 1941, 32, afb. 7

Dit typisch Antwerps majolicategeldecor is opgebouwd uit twee overhoekse kwartachtkanten die gevuld zijn met gestileerde palmetten, in het ene kwart waarschijnlijk gespaard uit het blauw, in het andere kwart uit het geel. In de andere hoeken staat een klein kwartvierkant gevuld met één palmet. Bij het samenleggen van meerdere tegels ontstaat een patroon van grote achtkanten en kleine vierkanten die van elkaar gescheiden zijn door brede witte banen die we reeds ontmoetten bij heel wat constructies met het geometrisch decor. Opgemerkt dient dat het slechts één enkele tegel betreft die Van Herck driemaal heeft gereproduceerd om dit viertje te maken. In geen enkele andere collectie is dit decor gekend.

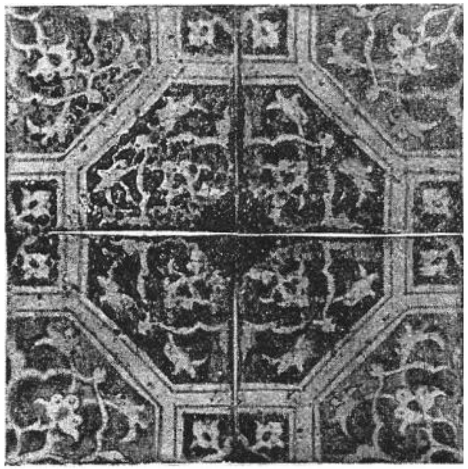

Van Herck 1941, 32, afb. 7.

- Van Herck 1941, 32, afb. 9

Een viertje met dit decor toont een rad waarvan de spaken gevleugelde mannenkariatiden voorstellen in een cirkel met stroken en parels. Een duidelijker afbeelding staat bij Vis & de Geus 1978, band I, Tafel 52. De toewijzing aan Antwerpen is echter twijfelachtig. Een variant met gevleugelde atlant wordt afgebeeld bij Pluis 2013, 212, A.01.03.49. Aan weerkerende foutjes bij de zes tegels is duidelijk te zien dat het hier ook slechts één enkele tegel betreft, die meerdere malen gedupliceerd werd.

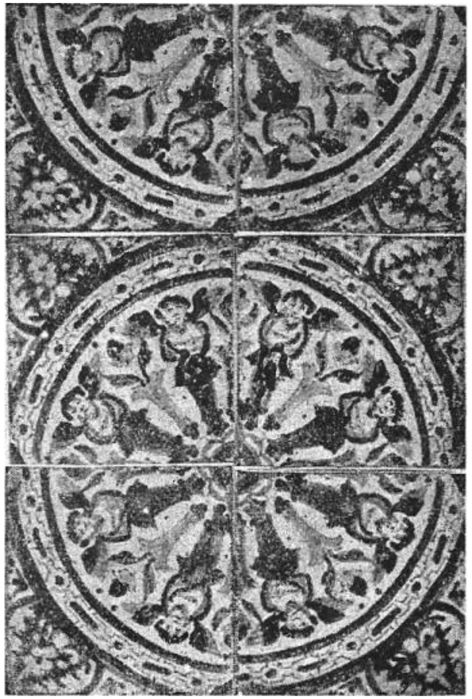

Van Herck 1941, 32, afb. 9

Inhoud

LITERATUUR

Betts and Weinstein 2010

Betts Ian M. and Weinstein Rosemary I. - Tin-glazed tiles from London, Museum of London, 2010.

Bulletijn 1891

Bulletijn van het Comiteit van Briefwisselende leden der Koninklijke Commissie van Monumenten en van het Bestuur van het Museum van Oudheden enz. te Antwerpen, jaren 1887-1890, Antwerpen, 1891.

Caignie 2004

Caignie Frans - Antwerps? Antwerps!, in: *Tegel* 32/2004, Stichting Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, 4-13.

Caignie 2006

Caignie Frans - De majolicategels van Ten Duinen gepositioneerd in de Antwerpse majolicategelproductie, in: *Novi Monasterii, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138*. Themanummer "Middeleeuwse tegels in cisterciënzerabdijen. De tegelcollectie van Ten Duinen in een internationale context", Vol. 5 - 2006, 227-264. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2005) Ten Duinen

Caignie 2008

Caignie Frans - *Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg, 3/2008. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2008) Sint-Augustinuskerk.

Caignie 2012a

Caignie Frans - Laat 16de- vroeg 17de-eeuwse Antwerpse majolica-tegeltableaus met parelranddecor, Studierapport, 2012. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2012) Museum Plantin-Moretus.

Caignie 2012b

Caignie Frans - Antwerpse majolicategeltableaus met parelranddecor, in: *Tegel* 40/2012, Stichting Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, 4-13.

Caignie 2015

Caignie Frans - *Majolicategels uit de Braderijstraat*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg, 13/2015. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2015) Braderijstraat.

Caignie & Oost 1998

Caignie Frans & Oost Tony - Een Antwerps tapijt ... of het verhaal van twee aansluitende tegels, in: *Tegel* 26/1998, Stichting Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, 2-12. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2005/1998) Tegeltapijt.

Caignie & Oost 2003

Caignie Frans & Oost Tony - Majolicategels uit het kasteel van Egmont te Zottegem (België). in: *Tegel* 31/2003, Stichting Vrienden van het Nederlands Tegelmuseum, 4-15. http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2003) Egmontkasteel.

Caignie & Dumortier 2016-2017

Caignie Frans & Dumortier Claire - *Les pavements en majolique anversoise du château de Boussu*, verwacht in 2016-2017.

Cat IV. 1954

F. Smekens - Stad Antwerpen, Oudheidkundige musea, Vleeshuis, Catalogus IV - *Glas - Ceramiek*, 1954.

Cat. Dutch tiles 1927
Dutch Tiles of the XV-XVIII century. Collection of Eelco M. Vis, Amsterdam - Holland, veilingcatalogus, november 1927.
https://ia601406.us.archive.org/26/items/dutchtilesofxvxv00amer/dutchtilesofxvxv00amer.pdf
Cat. Sterckshof 1962
Van Antwerps plateel tot Delftse keramiek - Tentoonstellingscatalogus 12 mei - 15 juli 1962. 'Het Sterckshof' - Provinciaal museum voor kunstambachten, Deurne-Antwerpen.
Crépin-Leblond 2000
Crépin-Leblond Thierry - La Renaissance Française, in: Images du pouvoir, pavements de faïence en France du XIIIe au XVIIe siècle, Musée de Brou, Bourg-en-Bresse, 2000, p. 148-162.
De Goederen 1981
Tegelcollectie G. de Goederen, stedelijk museum de lakenhal, Leiden, 1981.
Degueldre 2011
Degueldre Gilberte - *Kadastrale ligger van Antwerpen 1584-1585, proeve van reconstructie op de vooravond van de scheiding der Nederlanden*, Antwerpen 2011.
de Jager 2009
de Jager Ingrid - tweehonderdvijftig jaar tegels, in: Ingrid de Jager, Nora Schadee, Tegels *uit Rotterdam 1609-1866, Rotterdam*, 2009.
de Jonge 1978
De Jonge C.H. Dr. - *Nederlandse tegels* (tweede druk), Amsterdam, 1978.
Dumortier 2002
Dumortier C., *Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft*.
Fredericq 1906-1909
Fredericq Paul - *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* (drie delen). J. Vuylsteke, Gent 1906-1909
Gedenkboek 1932
Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen, Antwerpen's Oudheidkundige Kring, Antwerpen, 1932.
Génard 1876
Génard Pieter - *Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers*, 1876.
Génard 1881
Génard Pieter - *Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers*, 2e édition, 1881.
Génard 1885
Génard Pieter - *Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers*, 3e édition, 1885.
Génard 1892
Génard Pieter - *Catalogue of the Museum of Antiquities in Antwerp*, Translation from the French of the 3rd edition, 1892.
Génard 1894
Génard Pieter - *Catalogue du Musée d'antiquités d'Anvers*, 4e édition, 1894.
Génard 1888
Génard Pieter - Anvers à travers des âges, tome II, 1888.
Gerbier 2016
Gerbier Aurélie - Les ateliers de majoliques à Anvers, in: *Masséot Abaquesne, L'eclat de la faïence à la Renaissance*. Catalogue de l'exposition au Musée national de la Renaissance, château d'Ecouen, 2016, p. 30-35.
Geyskens 2011
Geyskens Leon - *Antwerpse inlegtegels in een Europese context*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg, 7/2011.
http://www.tegels-uit-antwerpen.be > item (2011) Inlegtegels.
Groneman 1959a
Groneman A. - De 16e-eeuwse tegelvloeren in het kasteel der Nassau's te Breda en enige andere producten van oud-nederlandse majolicanijverheid; een nieuwe toeschrijving aan Guido Andries, in: Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van de ceramiek, 16 (1959), 1-25.

Groneman 1959b
Groneman A. - Majolicavondsten te Breda, in: Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom', XII, 1959, 22-55.
Grosfeld 1992
Grosfeld Jeroen - Nieuwe kijk op oogtegels, in: Breda's Museum Post, 1e jg, oktober 1992, nr. 2/3, 1-2 en reconstructietekening.
Korf & Hijmersma 1971
Korf Dingeman , H.J. Hijmersma - *antwerps plateel*, Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van de ceramiek, 62/63, 1971.
Korf 1979
Korf Dingeman - *Tegels*, 7de geheel herziene en aangevulde druk, De Haan-Haarlem, 1979.
Laméris 1997
Laméris Frides - Tegels en Majolica. Verkoopexpositie van de collectie Ritman, 19-21 september 1997. Frides Laméris VOF, Amsterdam.
Laurent 1922
Laurent Marcel - *Guido di Savino and the earthenware of Antwerp*, in: The Burlington Magazine, Volume 41, Number CCXXXVII (237), December 1922, 288-297.
Musée Frans Claes 1933
Musée Frans Claes "De gulden spoor" : gildes, armes, fouilles, antiquités, folklore, tableaux, sculptures, métaux, ... la vente publique aura lieu en la Salle Gruter, 1ére partie. Anvers 27 novembre - 1 décembre 1933, Veilingcatalogus, 157-160.
Oost 1998
Oost Tony - Een belangrijke aanwinst voor het museum Vleeshuis: vijf Antwerpse majolicategels uit de vroege 16de eeuw, in: *BRABOM 2. Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg,* 1998, 111- 125.
Ottema 1933
Ottema Nanne - Oud Antwerpsch plateelwerk, in: *Jaarboek van Antwerpens Oudheidkundige Kring*, deel 9, 1933, 43-52.
Pama 1969
Pama C. - *Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum*. Prisma, 1390.
Philippen 1932
Philippen L.J.M. pr. - Oud Antwerpsch Plateelwerk, in: *Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen*, Antwerpen's Oudheidkundige Kring, Antwerpen, 1932, 243-257.
Pluis 2013
Pluis Jan - *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930; The Dutch Tile, designs and names, 1570-1930*, met medewerking van dr. Daniël Hanekuijk †, Piet Bolwerk, Jan van Loo †. Derde, herziene en vermeerderde druk, Leiden, 2013.
Roux 2007
Roux Jean-Paul - *Dictionnaire des arts de l'Islam*, Réunion des musées nationaux, 2007. Arabesque, 35-38.
Schéle 1965
Schéle Sune, *Cornelis Bos, A study of the Origins of the Netherland Grotesque*, Stockholm, 1965.
Smekens 1955
Smekens F. - De Ceramiek, in: *Antwerpens Gouden Eeuw: Kunst en Kultuur ten tijde van Plantin*; Tentoonstellingscatalogus, Antwerpen 13 augustus - 2 october 1955, 170-179.
van Dam, Tichelaar, Schaap 1984
van Dam Jan Daniel, Tichelaar Pieter Jan, Schaap Ella - *Dutch tiles in the Philadelphia Museum of Art*, 1984.
van den Branden, Frederiks 1888
van den Branden Frans Jos., Frederiks Johannes Godefridus - *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, Amsterdam, 1888.

Van Herck 1936
Van Herck Charles - Antwerpsch plateel. De Saulus’ bekeering van 1547 en enkele aanverwante fragmenten, in: *Jaarboek van Antwerpen’s Oudheidkundige Kring*, XII, 1936, 62-66, pl. 7.
Van Herck 1941
Van Herck , Charles - Antwerpsche ornament-tegels der 16de eeuw, in: Jaarboek van Antwerpen’s Oudheidkundige Kring, XVII, 1941, 28-36.
Van Herck 1954
Van Herck , Charles - La Faience, in: *Anvers, ville de Plantin et de Rubens, catalogue de l’exposition organisée à la Galerie Mazarine* (mars-avril 1954), 145-148.
Van Uytfangh z.j.
Van Uytfangh Walter - De familie Lambert Van Rijswijck, in: *Antwerpsche Tydinghen*, Koninklijke Gidsenbond van Antwerpen, nr. 19-20.
Veiling collectie Van Ryswyck 1894
Kataloog der verzameling boeken, oude en moderne schilderijen, prachtmeubelen, porcelein en kunstvoorwerpen nagelaten door wijlen den heer Lambert van Rijswijck [L. Van Ryswyck; Veilingcat.: Antwerpen, Zaal Verlat, 6-7.11.1894]
Vis & de Geus 1978
Vis Eelco M. und de Geus Commer - *Altholländische Fliesen* - Band I & II, Schiedam, 1978.

Wijzigingen t.o.v. versie 1

- Pagina 72, Literatuur: toevoeging van Laurent 1922;
- Pagina 62: de ontmanteling van het paneel heeft plaats gevonden vóór 1936;

Wijzigingen t.o.v. versie 2 (1.05.2020)

- pagina 30, figuur 4, vondst in 'Gouda' (in plaats van Vlissingen)